

कोहिनूर

Key

Notes
For

- बालभारती
- My English
- हिंदी सुलभभारती
- गणित
- परिसर अभ्यास भाग - १
- परिसर अभ्यास भाग - २

मराठी माध्यम

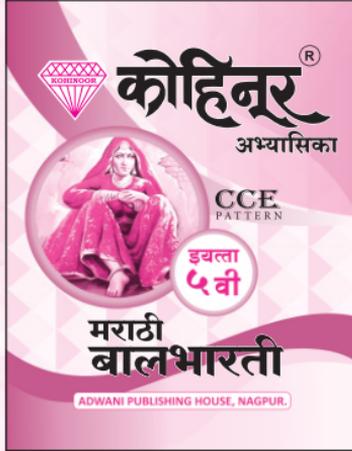
ADWANI PUBLISHING HOUSE

BALBHARTI Reg. No.
2018MH0033

५ वी

करिता
अत्यंत
उपयुक्त

कोहिनूरची धरा साथ, परीक्षेवर करेल मात आता आपल्यासाठी भरपूर ज्ञानाचा साठा

- स्वाध्याय, कृतिपत्रिका, पठित अपठित उतारे, व्याकरण व भाषाभ्यासाचा समावेश.
- पत्र लेखन, चित्रावरून संवाद लेखन.
- जाहिराती, बातमी, सारांश लेखन, कथा लेखन, निबंध.
- तोंडी परीक्षा, वर्गकार्य व गृहकार्य तसेच उपक्रमाचा समावेश.

इयत्ता ५ वी

मराठी बालभारती

या विषयासाठी अत्यंत उपयुक्त

कोहिनूर अभ्यासिका

ठळक वैशिष्ट्ये

- ★ CCE पॅटर्नवर आधारित
- ★ उपक्रम व प्रकल्पाचा समावेश
- ★ संकलित व आकारिक मूल्यमापन पद्धतीनुसार
- ★ आवश्यक तेथे सुबक आकृत्या
- ★ तज्ज्ञ लेखक वर्ग
- ★ अतिशय सोप्या भाषेत प्रश्नांची मुद्देसूद उत्तरे
- ★ स्वाध्याय तसेच कृतिपत्रिकेचा समावेश
- ★ गृहपाठासाठी अत्यंत उपयुक्त
- ★ परीक्षेच्या दृष्टीने योग्य मार्गदर्शिका

kohinoortez.com

आता अत्यंत स्वस्त दरात
ऑनलाईन खरेदी करा.

किंवा **Kohinoortez**
अॅप डाऊनलोड करा.

मराठी (बालभारती)

व्याकरण

1. वर्णविचार

(प्रकार, उच्चारस्थाने, जोडाक्षरे)

- **वाक्य** म्हणजे पूर्ण अर्थाने बोलणे.
उदा. मुलांनी खरे बोलावे.
वरील वाक्य तीन शब्दांनी बनले आहे.
- ठराविक क्रमाने आलेल्या अक्षरांच्या समूहाला काही अर्थ प्राप्त झाला तरच त्याला 'शब्द' असे म्हणतात.
उदा. मु, लां, नी. अशी तीन अक्षरे आहेत. विशिष्ट क्रमाने असलेल्या या तीन अक्षरांच्या समूहाला 'मुलांनी' असे लिहिल्यास काही अर्थ प्राप्त होतो. तर हा अक्षरांचा क्रम बदलून 'लांनीमु' असे लिहिल्यास काही अर्थ प्राप्त होत नाही.
- अक्षरे या आपल्या ध्वनीच्या किंवा आवाजाच्या खुणा आहेत. म्हणून अक्षरांना 'ध्वनिचिन्हे' असे म्हणतात.
उदा. 'मुलांनी' या शब्दांत 'मु' हे एक अक्षर असून ते एक ध्वनिचिन्ह आहे. 'मु' या अक्षरात 'म्' व 'उ' हे दोन मूलध्वनी आहेत.
- आपल्या तोंडावाटे निघणाऱ्या मूलध्वनींना आपण 'वर्ण' असे म्हणतो.
- मराठी भाषेत वर्णांच्या मालिकेला 'वर्णमाला' किंवा 'मुळाक्षरे' असे म्हणतात.

परंपरेने मराठीची मुळाक्षरे

अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, लृ, ए, ऐ, ओ, औ, अं, अः

क, ख, ग, घ, ङ, च, छ, ज, झ, ञ, ट, ठ, ड, ढ, ण, त, थ, द, ध, न, प, फ, ब, भ, म, य, र, ल, व, श, ष, स, ह, ळ, क्ष, ज्ञ

● आधुनिक मराठी वर्णमाला (चौदाखडी)

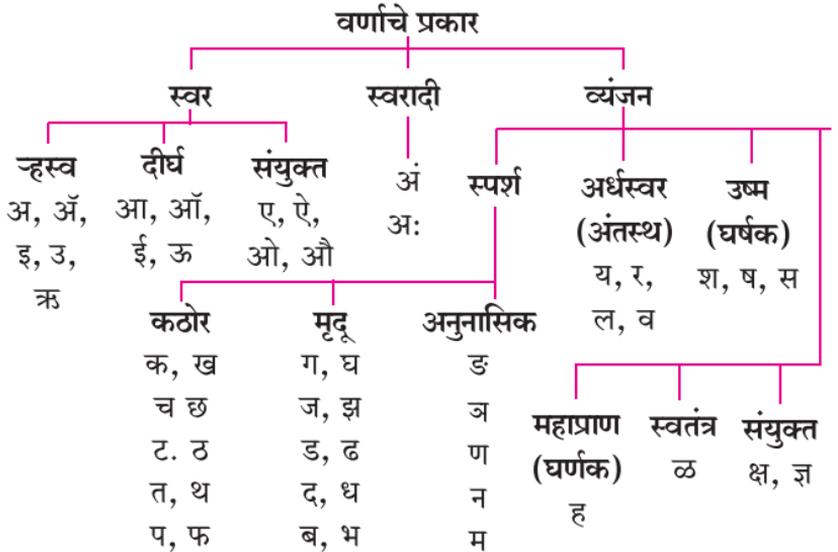
स्वर व स्वरादी :- अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ऐ, ओ, औ, अं, औ, अं, अः.

व्यंजन :- क, ख, ग, घ, ङ, च, छ, ज, झ, ञ, ट, ठ, ड, ढ, ण, त, थ,

द, ध, न, प, फ, ब, भ, म, य, र, ल, व, श, ष, स, ह, ळ, क्ष, ज्ञ.

चिन्हे :- ा, ि, िी, उ, ँ, ः, ऐ, औ, ं, ः, ळ, ळ, ळ.

● वर्णांचे प्रकार

वर्णाची उच्चारस्थाने

स्वर	व्यंजने	मुखाचा भाग	वर्णाचे नाव
अ, आ	क्, ख्, ग्, घ्, ङ्, ह्	कंठ	कंठ्य
इ, ई	च्, छ्, ज्, झ्, ञ्, य्, श्	तालू	तालव्य
ऋ	ट्, ठ्, ढ्, ण्, र्, ष्, ळ्	मूर्धा	मूर्धन्य
लृ	त्, थ्, द्, ध्, न्, ल्, स्	दंत	दंत्य
उ, ऊ	प्, फ्, ब्, भ्, म्	ओष्ठ	ओष्ठ्य
ए, ऐ	-	कंठ + तालू	कंठतालव्य
ओ, औ	-	कंठ + ओष्ठ	कठौष्ठ्य
-	व	दंत + ओष्ठ	दंतौष्ठ्य
-	च्, छ्, ज्, झ्	दंत + तालू	दंततालव्य

जोडाक्षर

- ज्या अक्षरात दोन किंवा अधिक व्यंजने प्रथम एकत्र येऊन शेवटी त्यांत एक स्वर मिसळतो त्यास 'जोडाक्षर' असे म्हणतात.

उदा. आ + म् + र = आम्र

आ + द् + य = आद्य

क् + ऋ + ष् + ण् + अ = कृष्ण

ऱ्हस्व - दीर्घामुळे होणारा बदल

- ऱ्हस्वाच्या ऐवजी दीर्घ उच्चार केल्यास शब्दांच्या अर्थात फरक पडण्याचा संभव असतो.

- (१) दिन - दिवस, दीन - गरीब
(२) सुत - मुलगा, सूत - धागा
(३) सुर - देव, सूर - आवाज
(४) शिर - डोके, शीर - रक्तवाहिनी

2. संधी

- जोडशब्द तयार करताना पहिल्या शब्दातील शेवटचा वर्ण व दुसऱ्या शब्दातील पहिला वर्ण हे एकमेकांत मिसळतात व त्या दोहोंबद्दल एक वर्ण तयार होतो. वर्णांच्या अशा एकत्र होण्याच्या प्रकारास 'संधी' असे म्हणतात.

संधीचे प्रकार

- (१) स्वरसंधी (२) व्यंजनसंधी (३) विसर्गसंधी

- (१) **स्वरसंधी** - एकमेकांशेजारी येणारे वर्ण जर स्वर असतील तर त्यास स्वरसंधी असे म्हणतात.

उदा. कवि + ईश्वर = कविश्वर

(स्वर + स्वर)

सूर्य + अस्त = सूर्यास्त (अ + अ = आ)

देव + आलय = देवालय (अ + आ = आ)

(२) **व्यंजनसंधी** - जबळजबळ येणाऱ्या दोन वर्णांपैकी दोन्ही वर्ण व्यंजने किंवा दुसरा वर्ण स्वर असल्यास त्यास **व्यंजनसंधी** असे म्हणतात.

उदा. (i) सत् + जन = सज्जन
(त् + ज्)
(व्यंजन + व्यंजन)

(ii) चित् + आनंद = चिदानंद
(त् + आ)
(व्यंजन + स्वर)

(iii) विपद् + काल = विपत्काल
षट् + रिपू = षट्त्रिपू
जगत् + नाथ = जगन्नाथ
उत् + लंघन = उल्लंघन

(३) **विसर्गसंधी** - एकत्र येणाऱ्या वर्णातील पहिला वर्ण व दुसरा वर्ण व्यंजन किंवा स्वर असतो तेव्हा होणाऱ्या संधीला **विसर्गसंधी** असे म्हणतात.

उदा. (i) तपः + धन = तपोधन
(तप + उ + धन)

(ii) दुः + जन = दुर्जन
(दु + र् + जन)

(iii) मनः + रथ = मनोरथ
निः + अंतर = निरंतर
अंतर + करण = अंतःकरण
पुनर् + जन्म = पुनर्जन्म
दुः + शासन = दुःशासन

3. शब्दविचार

- **विकारी शब्द** – मूल शब्दाला लिंग, वचन, विभक्तीचे प्रत्यय, काळ, प्रयोग यासारखे विकार होऊन म्हणजे यांमुळे बदल होत असेल तर त्यास **विकारी शब्द** असे म्हणतात.

उदा. सीता – सीताने, चांगला – चांगली इत्यादी.

नाम, सर्वनाम, विशेषण व क्रियापद ही चार विकारी आहेत.

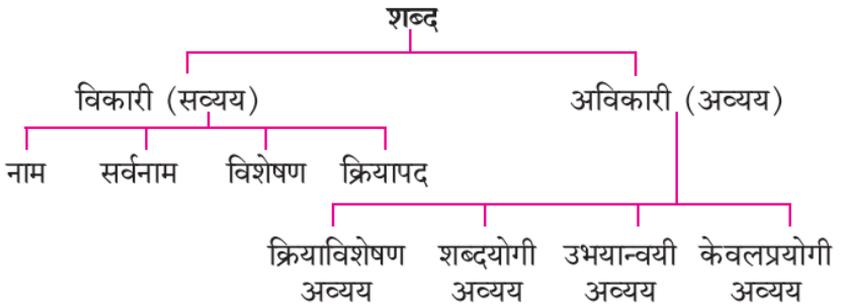
- **अविकारी शब्द** – ज्या शब्दाच्या रूपात फरक पडत नाही त्यांना **अविकारी शब्द** असे म्हणतात.

उदा. इकडे, करिता, अथवा, म्हणून, अरेरे, शाबास इत्यादी.

क्रियाविशेषण, शब्दयोगी, उभयान्वयी, केवलप्रयोगी ही चार अविकारी आहेत.

शब्दांच्या जाती

- शब्दांच्या आठ जाती आहेत. या आठ जातींमध्ये चार जाती विकारी आणि चार जाती अविकारी आहेत.

4. नाम

- प्रत्यक्षात असणाऱ्या किंवा कल्पनेने जाणलेल्या वस्तूंना किंवा त्याच्या गुणधर्मांना दिलेली जी नावे त्यांना असतात. त्यांना 'नाम' असे म्हणतात. उदा. पुस्तक, चेंडू, कागद, मुलगा, हरी, वामन, साखर, देव, स्वर्ग, नरक, अप्सरा, नंदनवन, गोडी, धैर्य, खरेपणा, औदार्य, विद्वत्ता इत्यादी.

नामाचे प्रकार

- (१) सामान्यनाम – एकाच जातीच्या पदार्थातील समान गुणधर्मांमुळे त्या वस्तूला जे सर्वनामान्य नाव दिले जाते त्याला सामान्यनाम असे म्हणतात. उदा. – मुलगा, लेखणी, घर, शाळा, नदी, कळप, वर्ग, सैन्य, घड, समिती, सोने, तांबे, दूध, साखर, कापड इत्यादी.
- (२) विशेषनाम – ज्या नामाने जातीचा बोध होत नसून त्या जातीतील एका विशिष्ट व्यक्तीचा, प्राण्याचा किंवा वस्तूचा बोध होतो त्यास विशेषनाम असे म्हणतात. उदा. – राम, सीता, हरी, हिमालय, सातपुडा, गंगा, नर्मदा, भारत इत्यादी.
- (३) भाववाचक नाम – ज्या नामाने प्राणी किंवा वस्तू यांच्यामध्ये असलेल्या गुण, धर्म किंवा भाव याचा बोध होतो त्यास भाववाचक नाम असे म्हणतात. उदा. – धैर्य, कीर्ती, चांगुलपणा, वात्सल्य, गुलामगिरी, आनंद, जनन, मरण, बाल्य, तारुण्य, वार्धक्य, हास्य, चोरी, उड्डाण, नृत्य इत्यादी.

सामान्यनाम	विशेषनाम	भाववाचक नाम
सामान्य नाम हे जातिवाचक असते.	विशेषनाम हे व्यक्तिवाचक असते.	पदार्थाचा गुण किंवा धर्म हा स्वतंत्र वेगळा नसतो. तो कोणत्या तरी जड वस्तूच्या आश्रयाने राहतो.
सामान्यनाम हे त्या जातीतील सर्व वस्तूंत असलेल्या सामान्य-पणाला दिलेले नाव असते.	विशेषनाम हे त्या व्यक्तीचे वा वस्तूचे स्वतःचे नाम असते. ते केवळ खुणेकरिता ठेवलेले नाव असते.	भाववाचक नामांना वेगळे अस्तित्व नसते. कल्पनेने ते आहे असे मानून त्याला नाव दिले जाते.
सामान्यनाम हे त्या जातीतील सर्व वस्तूंना लागू पडते.	विशेषनाम हे त्या एकट्याचे असते.	भाववाचक नामाने प्राणी किंवा वस्तू यांचा बोध होत नसून त्यांच्यातील गुणांचा किंवा धर्माचा बोध होतो.
सामान्यनामाचे अनेकवचन होऊ शकते.	विशेषनामे एकवचनीच असतात.	भाववाचक नाम एकवचनीच असतात.

5. सर्वनामे

- नामाच्या ऐवजी येणाऱ्या शब्दाला 'सर्वनाम' असे म्हणतात. उदा. मी, तू, तो, हा, ही, जो, आपण, कोण, काय इत्यादी

- नामाच्या पुनरुच्चार टाळावा म्हणून नामांच्या ऐवजी वरील शब्द वापरली जातात. या सर्वनामांना स्वतःचा अर्थ नसतो. ते ज्या नामांबद्दल येतात त्यांचाच अर्थ त्यांना प्राप्त होतो.
- वाक्यात एखादे नाम येऊन गेल्याशिवाय सर्वनाम येत नाही. नामाचा तो प्रतिनिधी असून नामाचे सर्व प्रकारचे कार्य सर्वनाम करते.

सर्वनामाचे प्रकार

(१) **पुरुषवाचक सर्वनाम** – बोलण्याच्या किंवा लिहिण्याच्या दृष्टीने जगातील सर्व वस्तूंचे तीन वर्ग पडतात, जसे बोलणाऱ्याचा, ज्यांच्याशी आपण बोलतो किंवा लिहितो त्यांचा व ज्यांच्याविषयी आपण बोलतो किंवा लिहितो त्या व्यक्तींच्या व वस्तूंच्या नामांच्या बद्दल येणाऱ्या सर्वनामांना **पुरुषवाचक सर्वनाम** असे म्हणतात.

(अ) **प्रथम पुरुषवाचक सर्वनाम** – बोलणारा स्वतःचा उल्लेख करताना जी सर्वनामे वापरतो त्याला **प्रथम पुरुषवाचक सर्वनाम** असे म्हणतात.

उदा. : मी, आम्ही, आपण, स्वतः इत्यादी

(ब) **द्वितीय पुरुषवाचक सर्वनाम** – ज्याच्याशी बोलायचे त्याचा उल्लेख करताना जी सर्वनामे आपण वापरतो त्याला **द्वितीय पुरुषवाचक सर्वनाम** असे म्हणतात.

उदा. : तू, तुम्ही, आपण इत्यादी.

(क) **तृतीय पुरुषवाचक सर्वनाम** – ज्यांच्याविषयी बोलायचे त्या व्यक्ती व वस्तू यांचा उल्लेख करताना जी सर्वनामे वापरतो त्याला **तृतीय पुरुषवाचक सर्वनाम** असे म्हणतात.

उदा. : तो, ती, ते, त्या इत्यादी.

(२) **दर्शक सर्वनाम** – जवळची किंवा दूरची वस्तू दाखविण्यासाठी जे सर्वनाम येते, त्यास **दर्शक सर्वनाम** असे म्हणतात.

उदा. : हा – ही – हे, तो – ती – ते इत्यादी.

(३) **संबंधी सर्वनाम** – वाक्यात पुढे येणाऱ्या दर्शक सर्वनामाशी संबंध दाखविणाऱ्या सर्वनामांना **संबंधी सर्वनाम** असे म्हणतात.

उदा. : जो – जी – जे – ज्या इत्यादी.

(४) **प्रश्नार्थक सर्वनाम** – ज्या सर्वनामांचा उपयोग वाक्यांत प्रश्न विचारण्यासाठी होतो त्यांना **प्रश्नार्थक सर्वनाम** असे म्हणतात.

उदा. : कोण, काय, कोणास, कोणाला, कोणी इत्यादी.

(५) **सामान्य किंवा अनिश्चित सर्वनाम** – कोण, काय ही सर्वनामे वाक्यात प्रश्न विचारण्यासाठी न येता ती कोणत्या नामाबद्दल आली आहेत. हे निश्चितपणे सांगता येत नाही, तेव्हा त्यांना **सामान्य किंवा अनिश्चित सर्वनाम** असे म्हणतात.

उदा. : (१) कोणी कोणास हसू नये. (२) त्या पेटीत काय आहे.

(६) **आत्मवाचक सर्वनाम** – ‘आपण’ या सर्वनामाचा अर्थ जेव्हा ‘स्वतः’ असा होतो, तेव्हा ते **आत्मवाचक सर्वनाम** असते.

उदा. : (१) मी स्वतः त्याला पाहिले. (२) तो आपण होऊन माझ्याकडे आला.

6. विशेषण

- नामाबद्धल विशेष माहिती सांगून नामाची व्याप्ती मर्यादित करणाऱ्या विकारी शब्दास 'विशेषण' असे म्हणतात.
उदा. : चांगली मुले, काळा कुत्रा, पाच टोप्या.

विशेषणाचे प्रकार

- (१) **गुणविशेषण** – ज्या विशेषणाच्या योगाने नामाचा कोणत्याही प्रकारचा गुण किंवा विशेष दाखविला जातो त्यास **गुणविशेषण** असे म्हणतात.
उदा.: लहान मुले, आंबट बोरे, कच्चा आंबा, तरुण माणसे इत्यादी.
- (२) **संख्याविशेषण** – ज्या विशेषणाच्या योगाने नामाची संख्या दाखविली जाते, त्यास **संख्याविशेषण** असे म्हणतात.
उदा.: चौदा मुली, पाचवा वर्ग, सात भाषा, सहस्र वर्ष, पुष्कळ लोक, काही शाळा इत्यादी.
- (३) **सार्वनामिक विशेषण** – सर्वनामापासून बनलेल्या विशेषणाला **सार्वनामिक विशेषण** असे म्हणतात.
उदा.: तो प्राणी, हा समुदाय, माझे घर, तिचे गाव इत्यादी.

7. क्रियापद

- वाक्याचा अर्थ पूर्ण करणाऱ्या क्रियावाचक शब्दांना 'क्रियापद' असे म्हणतात. उदा. : (१) गाय दूध देते. (२) मुलांनी खरे बोलावे.

क्रियापदाचे प्रकार

(१) **सकर्मक क्रियापद** – ज्या क्रियापदाचा अर्थ पूर्ण होण्यास कर्माची आवश्यकता लागते, त्यास **सकर्मक क्रियापद** असे म्हणतात.

उदा. : गवळी धार काढतो. या वाक्याला पूर्ण अर्थ आहे. जर 'गवळी काढतो' एवढेच वाक्य दिले असते तर त्याचा अर्थ पूर्ण होत नाही. येथे 'काढतो' या क्रियापदाला 'धार' या कर्माची जरूरी आहे. म्हणून 'काढतो' हे क्रियापद सकर्मक आहे.

(२) **अकर्मक क्रियापद** – ज्या क्रियापदाचा अर्थ पूर्ण होण्यास कर्माची जरूरी लागत नाही त्यास **अकर्मक क्रियापद** असे म्हणतात.

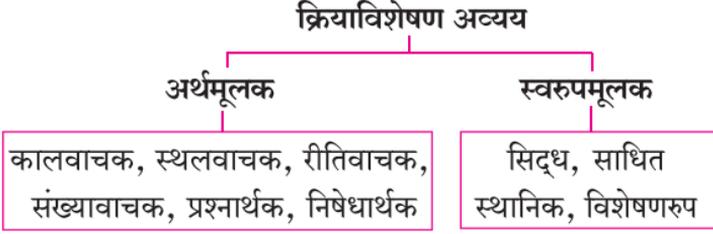
उदा. : मी रस्त्यात पडलो. या वाक्यात पडण्याची क्रिया कर्त्यावरच घडते. ती कर्त्याशीच थांबते. ती कर्त्यापासून पुढे जात नाही. 'मी पडलो' याला पूर्ण अर्थ आहे. 'पडला' या क्रियापदाला कर्माची जरूरी नाही. म्हणून 'पडलो' हे क्रियापद अकर्मक आहे.

8. क्रियाविशेषण अव्यय

● क्रियापदाबद्दल विशेष माहिती सांगून जी अविकारी राहतात त्यांनाच **क्रियाविशेषण अव्यय** असे म्हणतात.

उदा. : ती मुलगी **जलद** चालते. या वाक्यातील 'जलद' हा शब्द 'चालतो' या क्रियापदाबद्दल विशेष माहिती सांगतो, पण या कर्त्याचे लिंग, वचन किंवा पुरुष बदलले तरी 'जलद' या शब्दाचे रूप बदलत नाही.

क्रियाविशेषण अव्ययाचे पुढील प्रकार आहेत.

(१) **कालवाचक क्रियाविशेषण अव्यय** – जी क्रियाविशेषण अव्यये क्रिया घडण्याचा काळ दाखविते, त्यास कालवाचक क्रियाविशेषण अव्यय असे म्हणतात.

उदा. : आता, आधी, सध्या, तूर्त, हल्ली, सांप्रत, उद्या, परवा, लगेच, केव्हा, जेव्हा, पूर्वी, मागे, दिवसाचा, रात्रीस, नित्य, सदा, सर्वदा, सतत, नेहमी, दिवसभर, अद्यापि, आजकाल, वारंवार, फिरून, पुनःपुन्हा, दररोज, सालोसाल, क्षणोक्षणी इत्यादी.

(२) **स्थलवाचक क्रियाविशेषण अव्यय** – जी क्रियाविशेषण अव्यये क्रिया घडण्याचे स्थळ दाखवितात, त्यांना स्थलवाचक क्रियाविशेषण अव्यय असे म्हणतात.

उदा. : येथे, तेथे, जेथे, खाली, वर, कोठे, मध्ये, अलीकडे, पलीकडे, मागे, पुढे, जिकडे, तिकडे, सभोवार, इकडून, तिकडून, दूर, लांब, तेथून, मागून, पुढून, वरून, खालून इत्यादी.

(३) **रीतिवाचक क्रियाविशेषण अव्यय** – जी क्रियाविशेषण अव्यये क्रिया घडण्याची रीत किंवा क्रिया कशी घडते हे दाखविते त्यास रीतिवाचक

क्रियाविशेषण अव्यय असे म्हणतात.

उदा. : असे, तसे, कसे, जसे, उगीच, व्यर्थ, फुकट, आपोआप, मुद्दाम, जेवी, तेवी, हळू, सावकाश, जलद, झटकन, पटकन, पटपट, टपटप, गटगट, चमचम, बदाबद, खचित, खरोखर इत्यादी.

(४) **संख्यावाचक क्रियाविशेषण अव्यय** – जी क्रियाविशेषण अव्यय क्रिया कितीदा घडली ते किंवा क्रियेचे परिणाम दाखविते त्यास **संख्यावाचक क्रियाविशेषण अव्यय** असे म्हणतात.

उदा. : अनेकदा, नेहमी, भरपूर, किंचित, जरा, काहीसा, थोडा, क्वचित, अत्यंत, अगदी, बिलकूल, मुळीच, भरपूर, बहुत, अतिशय, मोजके, पूर्ण इत्यादी.

(५) **प्रश्नार्थक क्रियाविशेषण अव्यय** – जी क्रियाविशेषण अव्यय वाक्यातील विधानांना प्रश्नाचे स्वरूप देतात, त्यांना **प्रश्नार्थक क्रियाविशेषण अव्यय** असे म्हणतात, उदा. : का, ना इत्यादी.

(६) **निषेधार्थक क्रियाविशेषण अव्यय** – जी क्रियाविशेषण अव्यय वाक्यातील क्रियेचा नकार किंवा निषेध दर्शवितात, त्यांना **निषेधार्थक क्रियाविशेषण अव्यय** असे म्हणतात. उदा. : न, ना इत्यादी.

9. शब्दयोगी अव्यय

- जे शब्द नाम किंवा सर्वनाम यांना जोडून येतात व त्या शब्दाचा वाक्यातील इतर शब्दाशी असलेला संबंध दाखवितात त्यांना **शब्दयोगी अव्यय** असे म्हणतात. उदा. : घरावर पत्रे आहे., दारापुढे रांगोळी घाला.

शब्दयोगी अव्ययांच्या अर्थावरून त्यांचे पुढील प्रकार पडतात.

शब्दयोगी अव्ययांचे प्रकार

प्रकार	उदाहरणे
१. कालवाचक शब्दयोगी अव्यव	आता, पूर्वी, पुढे, आधी, नंतर, पर्यंत, पावेतो, पासून, मधून, आतून, खालून
२. स्थलवाचक शब्दयोगी अव्यव	आत, बाहेर, मागे, पुढे, मध्ये, अलीकडे, समोर, जवळ, पायी, पाशी, नजीक, समीप, समक्ष.
३. करणवाचक शब्दयोगी अव्यव	मुळे, योगे, करून, कडून, द्वारा, करावी, हाती.
४. हेतुवाचक शब्दयोगी अव्यव	साठी, कारणे, क्रीता, अर्थी, प्रित्यर्थ, निमित्त.
५. व्यतिरेकवाचक शब्दयोगी अव्यव	शिवाय, खेरीज, विना, वाचून, व्यतिरिक्त.
६. तुलनावाचक शब्दयोगी अव्यव	पेक्षा, तर, तम, परीस.
७. योग्यतावाचक शब्दयोगी अव्यव	योग्य, सारखा, समान, प्रमाणे, बरहुकूम.
८. कैवल्यवाचक शब्दयोगी अव्यव	मात्र, ना, पण, फक्त, केवळ.
९. संग्रहवाचक शब्दयोगी अव्यव	सुद्धा, देखील.
१०. संबंधवाचक शब्दयोगी अव्यव	विषयी, संबंधी, बरोबर, पैकी.

10. उभयान्वयी अव्यय

- दोन किंवा अधिक शब्द, अथवा दोन किंवा अधिक वाक्ये यांना जोडणाऱ्या अविकारी शब्दांना **उभयान्वयी अव्यय** असे म्हणतात.

(उभय – दोन, अन्वय – संबंध)

उदा. : माझ्या वडिलांनी मंडईतून पालक व मेथी आणली. या वाक्यात ‘व’ हा शब्द ‘पालक’ नि ‘मेथी’ या दोन शब्दांना जोडतो.

प्रकार

प्रधानत्वदर्शक

समुच्चयबोधक, विकल्पबोधक,
न्यूनत्वबोधक, परिणामबोधक,

गौणत्वदर्शक

स्वरूपबोधक, कारणबोधक,
उद्देशबोधक, संकेतबोधक

प्रधानत्वदर्शक उभयान्वयी अव्ययांचे प्रकार

(१) **समुच्चयबोधक उभयान्वयी अव्यय** – जी उभयान्वयी अव्यय दोन प्रधान किंवा मुख्य वाक्यांना जोडताना त्यांना मिलाफ किंवा समुच्चय करतात. अशा उभयान्वयी अव्ययांना **समुच्चयबोधक उभयान्वयी अव्यय** असे म्हणतात.

उदा.: आणि, आणखी, व, अनू, नू, नि, शिवाय, आणिक इत्यादी.

(२) **विकल्पबोधक उभयान्वयी अव्यय** – जी उभयान्वयी अव्यये दोन किंवा अनेक गोष्टींपैकी एका गोष्टीची अपेक्षा दर्शवितात अशा उभयान्वयी अव्ययांना **विकल्पबोधक उभयान्वयी अव्यय** असे म्हणतात.

उदा.: अथवा, वा, की, किंवा.

- (३) **न्युनत्वबोधक उभयान्वयी अव्यय** – जी अव्यय पहिल्या वाक्यात काही उणीव, दोष, कमीपणा असल्याचे सुचवितात अशा अव्ययांना **न्युनत्वबोधक उभयान्वयी अव्यय** असे म्हणतात. उदा.: पण, परंतु, परी, बाकी.
- (४) **परिणामबोधक उभयान्वयी अव्यय** – जी अव्यये पहिल्या वाक्यात जे घडल्याचे सांगण्यात आले त्याचा परिणाम किंवा शेवट पुढील वाक्यात झाल्याचे सुचवितात. म्हणजेच अशा अव्ययांनी जोडलेले दुसरे वाक्य हे पहिल्या वाक्याचा परिणाम असते अशांना **परिणामबोधक उभयान्वयी अव्यय** असे म्हणतात. उदा.: म्हणून, सबब, याकरिता.

गौणत्वदर्शक उभयान्वयी अव्ययांचे प्रकार

- (१) **स्वरूपबोधक उभयान्वयी अव्यय** – ज्या उभयान्वयी अव्ययांमुळे प्रधान वाक्याचे स्वरूप किंवा खुलासा गौणवाक्याने कळतो त्यांस **स्वरूपबोधक उभयान्वयी अव्यय** असे म्हणतात. उदा.: म्हणजे, की, म्हणून, जे.
- (२) **कारणबोधक उभयान्वयी अव्यय** – जेव्हा दुसरे गौणवाक्य हे पहिल्या प्रधान वाक्याचे कारण असते. तेव्हा अशा प्रकारच्या कारण दाखविणाऱ्या अव्ययांना **कारणबोधक उभयान्वयी अव्यय** असे म्हणतात.
उदा.: कारण, का, की.
- (३) **उद्देशबोधक उभयान्वयी अव्यय** – जेव्हा गौणवाक्य हे प्रधानवाक्याचा उद्देश किंवा हेतू आहे असे दर्शविले जाते तेव्हा त्यास **उद्देशबोधक उभयान्वयी अव्यय** असे म्हणतात. उदा.: म्हणून, सबब, यास्तव.
- (४) **संकेतबोधक उभयान्वयी अव्यय** – ज्या उभयान्वयी अव्ययांमुळे पहिल्या वाक्यातील अटीवर दुसऱ्या वाक्यातील गोष्ट अवलंबून असते. सामान्यतः

पहिले वाक्य गौण व दुसरे प्रधान असते, ही अव्यय संकेत किंवा अट दाखवितात अशा अव्ययांना संकेतबोधक उभयान्वयी अव्यय म्हणतात. उदा.: की.

11. केवलप्रयोगी अव्यय

- वाक्यात केवळ वापरायचे किंवा त्यांचा केवळ प्रयोग करायचा म्हणून ते उच्चारले जातात. अशा शब्दांना **केवलप्रयोगी अव्यय** असे म्हणतात. उदा. : अबब! केवढी गर्दी ही!
बापरे! धरण तर फुटलं.
- केवलप्रयोगी अव्ययांचे वर्गीकरण त्यांच्या स्वरूपावरून न करता त्यातील भावनांवरून करतात. जितक्या भावना तितके त्यांचे प्रकार.
- प्रमुख भावना लक्षात घेता केवलप्रयोगी अव्ययांचे पुढील प्रकार पडतात.
 - (१) हर्षदर्शक - वा, वावा, अहा, आ-हा, अहाहा.
 - (२) शोकदर्शक - ऊं, अँ:, अरेरे, अगाई, हायहाय, हाय.
 - (३) आश्चर्यदर्शक - ओ हो, अबब, ओः, बापरे, अरेच्या.
 - (४) प्रशंसादर्शक - शाबास, वाहवा, छान, ठीक.
 - (५) संमतिदर्शक - हा, जी, बराय, अच्छा.
 - (६) विरोधदर्शक - छे, छट्ट, हॅट्ट, छेछे.
 - (७) तिरस्कारदर्शक - थुः, शीऽ इशश, हुडुत, हुड, छी.
 - (८) संबोधनदर्शक - अग, अरे, अहो, ए.
 - (९) मौनदर्शक - चुप, चिप्, गप, गुपचिप.

12. लिंग

- नामाच्या रुपावरून एखादी वस्तू वास्तविक अगर काल्पनिक पुरुषजातीची आहे, की स्त्रीजातीची आहे, की दोन्हीपैकी कोणत्याच जातीची नाही असे ज्यावरून कळते त्याला लिंग असे म्हणतात.

तीन प्रकारची लिंगे असतात.

(१) पुल्लिंग (२) स्त्रीलिंग (३) नपुंसकलिंग

- काही निर्जीव वस्तू सजीव आहेत असे कल्पून आपण बोलतो.

उदा. : सूर्य ढगाआड लपला.

वनश्री हसू लागली.

(१) पुल्लिंग – केव्हा केव्हा मोठा आकार, शक्ती, कठोरपणा, जोर, राकटपणा यांसारखे पुरुषप्राण्यांचे सर्वसामान्य गुणधर्म ज्या वस्तूत आपणांस आढळतात त्यांना पुल्लिंग असे म्हणतात. उदा. : सूर्य, सागर, मृत्यु.

- पुरुष किंवा नर यांचा उल्लेख आपण 'तो' या शब्दाने करतो.

उदा. : तो घोडा

(२) स्त्रीलिंग – लहान आकर, कोमलपणा, देखणेपणा, सौम्यपणा, चंचलता यांसारखे स्त्रीप्राण्यांत आढळून येणारे सामान्य गुणधर्म ज्या वस्तूत आढळतात त्यांना स्त्रीलिंग असे म्हणतात. उदा. : वनश्री, वीज.

- स्त्री किंवा मादी यांचा उल्लेख आपण 'ती' या शब्दाने करतो.

उदा. : ती घोडी

(३) **नपुंसकलिंग** – सजीव प्राण्यांतील एखादा नर आहे की मादी हे निश्चित सांगता येत नसेल तर त्याला **नपुंसकलिंग** असे म्हणतात.

उदा. : पाखरू, वासरू

- ज्याचा उल्लेख 'ते' या शब्दाने करतो. उदा. : ते कुत्रे
- निर्जीव वस्तूंच्या बाबतीत काही काल्पनिक पुरुषत्व व स्त्रीत्व लादून त्या वस्तूंच्या मागे तो-ती-ते हे शब्द वापरून त्यांचे लिंग ठरविले जाते.

पुल्लिंग	स्त्रीलिंग	नपुंसकलिंग
तो भात	ती भाकरी	ते वरण
तो मुलगा	ती मुलगी	ते मुलगे
तो कुत्रा	ती कुत्री	ते कुत्रे
तो वाडा	ती इमारत	ते घर

13. वचन

- नामावरून जसे त्याचे लिंग समजते तसेच त्या नामाने दर्शविलेली वस्तू एक आहे, की त्या वस्तू एकाहून अधिक आहेत हे कळते.
- नामाच्या ठिकाणी संख्या सुचविण्याच्या धर्मास **वचन** असे म्हणतात.
- एका वस्तूबद्दल बोलू लागलो, की तो एकवचन व अनेकांबद्दल बोलू लागलो, की ते अनेकवचन.

वचनाचे दोन प्रकार आहेत.

(१) एकवचन (२) अनेकवचन

(१) **एकवचन** - नामाच्या रूपावरून जेव्हा एका वस्तूचा बोध होतो तेव्हा त्यास **एकवचन** असे म्हणतात.

उदा. : गाय, मुलगा, पाटी, इमारत, पुस्तक.

(२) **अनेकवचन** - नामाच्या रूपावरून जेव्हा एकापेक्षा अधिक संख्येचा बोध होतो तेव्हा त्याला **अनेकवचन** असे म्हणतात.

उदा. : गाई, मुलगे, पाट्या, इमारती, पुस्तके.

वचनभेदामुळे नामांच्या रूपात होणारा बदल

नामाचे जे मूळ रूप तेच त्याचे एकवचन असते. नामांची अनेकवचनाची रूपे बनविताना काही नामांना प्रत्यय लागतात व काहींची रूपे एकवचनासारखी राहतात.

(१)	एकवचन	अनेकवचन	एकवचन	अनेकवचन	एकवचन	अनेकवचन
	कुत्रा	कुत्रे	रस्ता	रस्ते	लांडगा	लांडगे
	घोडा	घोडे	आंबा	आंबे	ससा	ससे
	नदी	नद्या	काठी	काठ्या	बी	बिया
	भाकरी	भाकऱ्या	म्हैस	म्हशी	सून	सुना

(२)	एकवचन	अनेकवचन	एकवचन	अनेकवचन	एकवचन	अनेकवचन
	देव	देव	अस्थी	अस्थी	लाडू	लाडू
	शत्रू	शत्रू	पाणी	पाणी	तेली	तेली
	लोणी	लोणी	उंदीर	उंदीर	दही	दही
	कवी	कवी	गहू	गहू	फोटो	फोटो

14. काळ

- वाक्यात दिलेल्या क्रियापदावरून जसा क्रियेचा बोध होतो. तसाच ती क्रिया कोणत्या वेळी घडत आहे याचा जो बोध होतो. त्यास काळ असे म्हणतात.

काळाचे मुख्य तीन प्रकार आहेत.

(१) वर्तमानकाळ (२) भूतकाळ (३) भविष्यकाळ

(१) **वर्तमानकाळ** – क्रियापदाच्या रूपावरून क्रिया 'आता' घडते असे जेव्हा समजते, तेव्हा त्यास **वर्तमानकाळ** असे म्हणतात. उदा. : मी अभ्यास करतो.

(२) **भूतकाळ** – क्रियापदाच्या रूपावरून क्रिया 'पूर्वी' घडली असे जेव्हा कळते, तेव्हा त्यास **भूतकाळ** असे म्हणतात. उदा. : मी अभ्यास केला.

(३) **भविष्यकाळ** – क्रियापदाच्या रूपावरून क्रिया 'पुढे' घडेल असे कळते, तेव्हा त्यास **भविष्यकाळ** असे म्हणतात. उदा. : मी अभ्यास करीन.

- प्रत्येक काळात क्रियापदाचे पुढील चार पोटप्रकार बनतात.

(१) साधा (२) अपूर्ण (३) पूर्ण (४) रीती

प्रकार	पुल्लिंग	स्त्रीलिंग	नपुंसकलिंग
साधा	मी अभ्यास करतो.	मी अभ्यास केला.	मी अभ्यास करीन.
अपूर्ण	मी अभ्यास करीत आहे.	मी अभ्यास करीत होते.	मी अभ्यास करीत असे.
पूर्ण	मी अभ्यास केला आहे.	मी अभ्यास केला होता.	मी अभ्यास केला असेन.
रीती	मी अभ्यास करीत असतो.	मी अभ्यास करीत असे.	मी अभ्यास करीत जाईन.

15. वाक्याचे प्रकार

- वाक्यांचे त्यांच्या अर्थानुरोधाने पुढील प्रकार होतात.
- (१) **विधानार्थी वाक्य** – ज्या वाक्यात केवळ विधान केलेले असते, त्यास विधानार्थी वाक्य असे म्हणतात. उदा. : माझी आई आज परगावी गेली.
- (२) **प्रश्नार्थी वाक्य** – ज्या वाक्यात प्रश्न विचारलेला असतो. त्यास प्रश्नार्थी वाक्य असे म्हणतात. उदा. : दादा पुण्याला कधी जाणार आहे ?
- (३) **उद्गारार्थी वाक्य** – ज्या वाक्यात भावनेचा उद्गार काढलेला असतो, त्यास उद्गारार्थी वाक्य असे म्हणतात. उदा. : शाबास! खूप छान काम केलेस.
- (४) **होकारार्थी वाक्य** – वाक्यातील विधानात होकार दर्शविला असेल तर त्यास होकारार्थी वाक्य असे म्हणतात. उदा. : राजू अभ्यास करतो.
- (५) **नकारार्थी वाक्य** – वाक्यातील विधानात नकार दर्शविला असेल तर, त्यास नकारार्थी वाक्य असे म्हणतात. उदा. : राजू मुळीच अभ्यास करीत नाही.
- (६) **आज्ञार्थी वाक्य** – वाक्यातील विधानात आज्ञा, आशीर्वाद, प्रार्थना, विनंती किंवा उपदेश या गोष्टींचा बोध होत असेल तर त्यास आज्ञार्थी वाक्य असे म्हणतात. उदा. : मुलांनो, चांगला अभ्यास करा.
- एका वाक्यात किती विधाने असतात त्यावरून वाक्यांचे तीन प्रकार मानले जातात.

- (१) **केवलवाक्य** – ज्या वाक्यात एकच उद्देश्य व एकच विधेय असते, त्यास **केवलवाक्य** असे म्हणतात. उदा. : तानाजी लढता लढता मेला. केवल वाक्य साधे, विधानार्थी, प्रश्नार्थी, आज्ञार्थी, होकारार्थी, नकारार्थी यापैकी कोणत्याही प्रकारचे असू शकते.
- (२) **मिश्रवाक्य** – एक प्रधानवाक्य व एक किंवा अधिक गौणवाक्ये गौणत्वसूचक उभयान्वयी अव्ययांनी जोडून जे एक संमिश्र वाक्य तयार होते, त्यास **मिश्रवाक्य** असे म्हणतात. उदा. : आकाशात केव्हा ढग जमतात, तेव्हा मोर नाचू लागतो.
- (३) **संयुक्तवाक्य** – दोन किंवा अधिक केवलवाक्ये प्रधानत्वबोधक उभयान्वयी अव्ययांनी जोडली असता जे एक जोडवाक्य तयार होते, त्यास **संयुक्तवाक्य** असे म्हणतात. उदा. : मी रोज सकाळी पहाटे उठतो व एक तासभर शाळेचा अभ्यास करतो.

16. समास

- एखादे वाक्य पूर्ण न बोलता शब्दांची काटकसर करून एकच शब्द किंवा जोडशब्द तयार करतो, जो त्या वाक्यातील अर्थबोध करून देतो. यालाच **समास** असे म्हणतात. अशी काटकसर करून जो शब्द तयार होतो, त्यालाच **सामासिक शब्द** असे म्हणतात.

समासाचे प्रकार

अव्ययीभाव समास तत्पुरुष समास द्वंद्व समास बहुव्रीही समास

अव्ययीभाव समास

- जेव्हा समासातील पहिले पद बहुधा अव्यय असून ते महत्त्वाचे असते व या सामासिक शब्दांचा वापर क्रियाविशेषणासारखा केलेला असतो तेव्हा, **अव्ययीभाव समास** होतो.

सामासिक शब्द	दररोज	गावोगाव	घरोघरी
विग्रह	प्रत्येक दिवशी	प्रत्येक गावात	प्रत्येक घरी

तत्पुरुष समास

ज्या समासातील दुसरे पद महत्त्वाचे असते व अर्थाच्या दृष्टीने गाळलेला शब्द किंवा विभक्तिप्रत्यय विग्रह करताना घालावा लागतो. त्यास **तत्पुरुष समास** म्हणतात.

तत्पुरुष समासाचे प्रकार

द्वंद्व समास

- ज्या समासातील दोन्ही पदे अर्थदृष्ट्या प्रधान म्हणजे समान दर्जाची असतात त्यास 'द्वंद्व समास' असे म्हणतात.

द्वंद्व समासाचे प्रकार

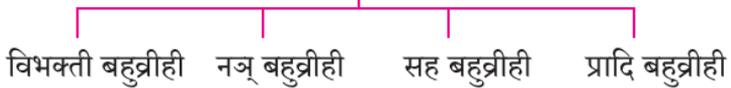
उदा.

समास	सामासिक शब्द	विग्रह
इतरेतर द्वंद्व	आईबाप	आई आणि बाप
वैकल्पिक द्वंद्व	खरेखोटे	खरे किंवा खोटे
समाहार द्वंद्व	मीठभाकर	मीठ, भाकरी व इतर खाद्यपदार्थ

बहुव्रीही समास

- ज्या समासातील दोन्ही पदांना प्राधान्य असून या दोन्हीवरून सूचित होणाऱ्या तिसऱ्याच पदाचा ज्या वेळी बोध होतो, त्यास 'बहुव्रीही समास' असे म्हणतात.

बहुव्रीही समासाचे प्रकार

उदा.

समास	साम्प्रदायिक शब्द	विग्रह
विभक्ती बहुव्रीही	भक्तप्रिय	भक्त आहे प्रिय ज्याला तो (देव)
नञ् बहुव्रीही	अनंत	नाही अंत ज्याला तो अनंत (परमेश्वर)
सह बहुव्रीही	सहकुटुंब	कुटुंबाने सहित असा जो (गृहस्थ)
प्रादि बहुव्रीही	पराधीन	दुसऱ्याच्या आधीन असा जो

17. पत्रलेखन

पत्रलेखन

नमुन्यादाखल काही मायने खाली दिले आहेत.

कोणास	सुरुवात	शेवट
आई / वडील	तीर्थरूप यांना सा.न.वि.वि	तुमचा / तुझा
वडील मंडळीस	तीर्थस्वरूप यांना सा.न.वि.वि.	आपला
शिक्षकांस	गुरुवर्य यांना सा.न.वि.वि.	तुमचा आज्ञाधारक
धाकटा भाऊ, बहीण, नातलग	प्रिय	तुझा / तुझी
मित्र/मैत्रीण	प्रिय मित्र/मैत्रीण/ सप्रेम नमस्कार	तुझा/तुझी
सन्माननीय व्यक्ती	माननीय यांना सा.न.वि.वि	आपला नम्र

पत्राचे प्रारूप नमुना

प्रति,

माननीय

.....

विषय :

महोदय,

.....

मुख्य मजकूर

दिनांक :

आपला / आपली

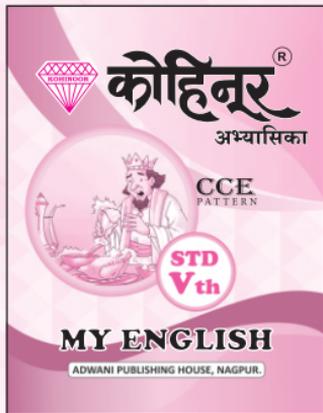
.....

पत्ता

.....

(पत्र पाठवणाऱ्याचा पत्ता)

Ensure Effortless Achievement of Your Dreams

Benefits

- Guides the students' for better comprehension with easy language.
- Provides good knowledge to solve the textual activities in an effective and correct way.
- Covers complete syllabus to help the students' in class work, homework and all examinations.

Extremely Useful for Standard V

MY ENGLISH Kohinoor Abhyasika

Salient Features

- ★ Based on CCE Pattern
- ★ Project & Activities Included
- ★ Written by Expert Authors
- ★ Diagrammatic Representation
- ★ Simple & Lucid Language
- ★ Complete Course
- ★ Including All Exercises & Textual Workshops
- ★ Extra Important Questions & Answers & Activities for Exam
- ★ Best Guideline for Homework & Class work
- ★ Chit-Chat & Questions from margin solved

kohinoortez.com

Now Buy Online At
Very affordable Price

Or Download **Kohinoortez** App

My English

Tense : Forms of Verbs

	Present	past	past participle	present participle	informative participle
go	goes	went	gone	going	to go
buy	buys	bought	bought	buying	to buy
sell	sells	sold	sold	selling	to sell
eat	eats	ate	eaten	eating	to eat
read	reads	read	read	reading	to read
see	sees	saw	seen	seeing	to see
know	knows	knew	known	knowing	to know
drink	drinks	drank	drunk	drinking	to drink
find	finds	found	found	finding	to find
tell	tells	told	told	telling	to tell
hear	hears	heard	heard	hearing	to hear
spend	spends	spent	spent	spending	to spend
give	gives	gave	given	giving	to give
take	takes	took	taken	taking	to take

work	works	worked	worked	working	to work
say	says	said	said	saying	to say
pay	pays	paid	paid	paying	to pay
return	returns	returned	returned	returning	to return
come	comes	came	came	coming	to come
ring	rings	rang	rung	ringing	to ring
begin	begins	begon	begun	beginning	to begin
shout	shouts	shouted	shouted	shouting	to shout
do	does	did	done	doing	to do
stand	stands	stood	stood	standing	to stand
read	reads	read	read	reading	to read

Opposites of Adjectives

Tall	×	short	good	×	bad
small	×	big	young	×	old
clean	×	dirty	brave	×	coward
rich	×	poor	costly	×	cheap
arrive	×	depart	wet	×	dry
sweet	×	bitter	huge	×	tiny

dark × faint	hard × soft
rough × smooth	thick × thin
slow × fast	sharp × blunt
strong × weak	clever × dull
simple × rough	popular × unpopular
same × different	heavy × light
new × old	latest × oldest
young × old	miser × spendthrift
Bold × timid	cool × warm
cold × hot	generous × mean
empty × full	bright × dim/dull
certain × uncertain	kind × cruel
clear × doubtful	broad × narrow
sure × unsure	each × all
fast × slim	back × front
top × bottom	beautiful × ugly
shallow × deep	float × sink
curse × bless	black × white

ample × scarce	always × never
Literate × illiterate	open × close
near × away/distant	hard × soft
friendly × unfriendly	loose × tight
up × down	ripe × raw

- वरिल सर्व **opposites** चा वाक्यात वापर करून ती वाक्ये **but** या (**co-ordinating conjunction**) शब्दाने जोडता येतात. अशा रितीने तयार झालेल्या वाक्याला **compound sentence** म्हणतात.

- (1) Yash is tall but Maitreya is short.
- (2) To speak truth is a good habit but to tell lies is a bad habit.
- (3) My brother is young but uncle is old.
- (4) Indore city is clean but Kolkatta is dirty.
- (5) Lion is brave but rabbit is coward.
- (6) Farmers are poor but the traders are rich.
- (7) Gold is costly but silver is cheap.
- (8) In rainy season the soil is wet but in summer it is dry.
- (9) Stone is hard but butter is soft.
- (10) Deer run fast but dog runs slow.
- (11) Rajiv is clever but Sanjiv is dull.

- (12) Iron is heavy but cotton is light
 (13) This book is old but the copy is new.
 (14) I always wake up early but radha never wakes up early.
 (15) The questions in maths are tough but simple in marathi.
 (16) Medicine is bitter but chocolate is sweet.
 (17) I love dogs, but I hate cats.
 (18) Weather is cool in February but hot in May.
 (19) The highways are broad but streets are narrow.
 (20) The river water is shallow but sea is deep.

- **Adjectives प्रमाणे Noun (नाम) व verb (विशेषण) क्रियापदाचे देखील opposite words देता येतात.**

Opposite Verbs

go	×	come	arrive	×	depart
find	×	lose	kill	×	save
Sell	×	buy	teach	×	learn
punish	×	reward	save	×	waste
lift	×	drop	ascend	×	descend
cut	×	join	stop	×	begin
start	×	finish	work	×	rest

busy × idle	enter × exit
live × die	open × close
give × take	refuse × admit

Opposite Nouns

future × past	seller × buyer
war × peace	light × darkness
risk × safety	friend × enemy
wealth × poverty	work × rest
day × night	love × hatred
arrival × departure	head × tail
down × evening	depth × height
rise × fall	birth × death
left × right	defeat × win
question × answer	problem × solution

Use of (') apostrophe

- **'s indicates possession** - In a sentence “Ram’s book is on the table” it means “Book of Ram is on the table. So means ‘of’.

When the noun is in plural and the word ends with -s we don't use -s's (girl's) but use the apostrophe after s' e.g. Girls' bags, Boys' team,

- (1) Girls' hostel is in the school's premises.
- (2) Chetan's scooter is stolen.
- (3) Teachers' room is empty.
- (4) Ministers' meeting is over.
- (5) Rahul's mobile is very costly.
- (6) There are stains on the book's cover.
- (7) The queen's dresses are golden.
- (8) Soldiers' uniform is green.
- (9) Doctors' team is performing an operation.
- (10) Workers' union has declared to go on hunger strike.
- (11) PM's tour to Mumbai is cancelled.
- (12) Chef's apron is always white.
- (13) Children's Day is celebrated on 14th Nov.

- (14) The trees' uses are various.
- (15) To throw a ball in the ring is a child's play for me.

Phrases

- (1) **to live in** - The wild animals live in the forest.
- (2) **a lot of** - Mr. Ramlal earned a lot of money in business.
- (3) **time to time** - You need to water the plants time to time.
- (4) **to believe in** - One should believe in the one's ability and skill.
- (5) **at once** - There appeared at once a mild boar before us.
- (6) **get up** - My grandma gets up early in the morning.
- (7) **get in** - Thieves got in the house through a broken window.
- (8) **made of** - This ring is made of 24 carat gold.
- (9) **to look for** - The police are looking for a runaway robber.
- (10) **full of** - Our garden is full of many flowers.
- (11) **plenty of** - There is plenty of grains stored in the godown.
- (12) **go round** - The earth goes round the sun.
- (13) **protect from** - The vaccines protect the children from various diseases.

- (14) **to come to** - A blind man came to a village and played flute.
- (15) **put in** - All the workers put in their best to build a temple.
- (16) **take out** - The police inspector took out his revolver and pointed out at the thief.
- (17) **wash off** - The laundry man tried hard to wash off the stains on the coat but he could not.
- (18) **turn into** - The magician turned a girl into a beautiful doll.
- (19) **to be fond of** - I am really fond of sweets.
- (20) **to be interested in** - Most of the girls are interested in Biology.

कोहिनूर का साथ, परीक्षा पर मात अब आपके लिये भरपूर ज्ञान का भांडार

- सालभर के अभ्यास का सरल भाषा में अध्ययन
- स्वाध्याय, कृतिपुस्तिका, पठित अपठित उतारे, व्याकरण एवं भाषाभ्यास का समावेश
- पत्र लेखन, कहानी लेखन, अनुवाद लेखन, संवाद लेखन, निबंध लेखन एवं विज्ञापन आदी के लेखन में सहायता करने वाली
- मौखिक कार्य, वर्गकार्य/गृहकार्य में विद्यार्थी का मार्गदर्शन करने वाली

कक्षा ५ वीं
हिंदी सुलभभारती
के लिये अत्यंत उपयुक्त
कोहिनूर अभ्यासिका

मुख्य विशेषताएँ :

- ★ CCE पॅटर्नपर आधारित।
- ★ संकलित और आकारिक मूल्यांकन पद्धती के अनुसार।
- ★ अत्यावश्यक नामनिर्देशिक आकृती।
- ★ तज्ज्ञ लेखक वर्ग।
- ★ अत्यंत सरल भाषा में प्रश्नों के उत्तर।
- ★ स्वाध्याय एवं कृतिपत्रिका का समावेश।
- ★ गृहपाठ के लिए अत्यंत उपयुक्त।
- ★ परीक्षा की दृष्टि से योग्य मार्गदर्शिका।

kohinoortez.com

आता अत्यंत स्वस्त दरत
ऑनलाईन खरेदी करा.

किंवा **Kohinoortez**
अॅप डाऊनलोड करा.

हिंदी (सुलभभारती)

व्याकरण विभाग

१. समानार्थी / समानार्थक शब्द

- समान अर्थ वाले शब्द समानार्थी/समानार्थक या पर्यायवाची शब्द कहलाते हैं।

जैसे

शब्द	समानार्थी शब्द	शब्द	समानार्थी शब्द
अमृत	सुधा, अमर	असुर	राक्षस, दानव
आँख	नयन, नेत्र	आकाश	नभ, गगन
अनादर	अपमान, तिरस्कार	कपडा	वस्त्र, पट
कमल	नीरज, जलज	उल्टा	विपरीत, विलोम
घर	गृह, आलय	दिन	दिवस, वार

२. विरुद्धार्थी/ विलोम शब्द

- 'विलोम' शब्द का अर्थ है- उल्टा या विपरीत। अतः किसी शब्द का उल्टा अर्थ व्यक्त करने वाला शब्द **विरुद्धार्थी/विलोम शब्द** कहलाता है।

जैसे

शब्द	विरुद्धार्थी शब्द	शब्द	विरुद्धार्थी शब्द
अंधकार	प्रकाश	अंदर	बाहर
अंत	आदि	अपमान	सम्मान
अपना	पराया	ऊँच	नीच
एक	अनेक	आशा	निराशा
आसान	मुश्किल	ज्ञानी	अज्ञानी

३. समोच्चारित – भिन्नार्थक शब्द

- बहुत से शब्द ऐसे होते हैं जिनका उच्चारण समानसा होता है, लेकिन उनके अर्थ अलग-अलग होते हैं ऐसे शब्दों को **समोच्चारित भिन्नार्थक शब्द** कहते हैं।

जैसे

शब्द	अर्थ	शब्द	अर्थ	शब्द	अर्थ
अग	सूर्य	अघ	पाप	अनल	आग
अनिल	वायु	अर्जन	संग्रह	अर्चन	पूजा
आदि	आरंभ	आदी	अभ्यस्त	कोश	शब्दकोश
कोष	खजाना	चिर	दीर्घ	चीर	कपडा

४. अनुस्वार (ँ) वाले शब्द

- स्पर्श व्यंजनों ('क' वर्ग से 'प' वर्ग) में अनुस्वार पंचमाक्षर होता है। शब्दों में जिस वर्णमाला पर अनुस्वार का प्रयोग होता है, अनुस्वार अपने बाद वाले अक्षर का आधा पंचमाक्षर होता है। अनुस्वार उच्चारण के पहले वाले वर्ण या अक्षर पर लगता है।

जैसे – अंक, खंड, चंचल, पंप

शब्द	अन्य विधि	शब्द	अन्य विधि
घंटी	घण्टी	पंडित	पण्डित
कांड	काण्ड	पंच	पञ्च
संबद्ध	सम्बद्ध	पंथ	पन्थ
पंछी	पञ्छी	अंक	अङ्क
धंधा	धन्धा	अंधा	अन्धा
फर्ज	फर्ज	ठंढ	ठण्ड
सिद्ध	सिद्ध	मंगल	मङ्गल

५. वचन

- शब्द के उस रूप को वचन कहते हैं, जिससे उसके (उस शब्द के) एक या अनेक होने का बोध हों।

जैसे – लड़का – लड़के माता – माताएँ

वचन के दो प्रकार हैं।

(१) एकवचन (२) बहुवचन

(१) **एकवचन** – जिस शब्द से एक के होने का बोध हों, उसे एकवचन कहते हैं।

जैसे – लड़का, घोड़ा, पेड़, पहाड़ इत्यादी।

(२) **बहुवचन** – जिस शब्द से एक से अधिक के होने का बोध हो, उसे बहुवचन कहते हैं।

जैसे – लड़के, घोड़े, बालिकाएँ, नदियाँ इत्यादी।

एक वचन से बहुवचन के बनने वाले शब्द।

एकवचन	बहुवचन	एकवचन	बहुवचन
लड़का	लड़के	बच्चा	बच्चे
घोड़ा	घोड़े	कुता	कुत्ते
बालिका	बालिकाएँ	रचना	रचनाएँ
गाय	गायें	पुस्तक	पुस्तकें
बहन	बहनें	आँख	आँखें
बात	बातें	किताब	किताबें
कथा	कथाएँ	माता	माताएँ
सभा	सभाएँ	सेना	सेनाएँ

६. लिंग

- लिंग का अर्थ चिन्ह या लक्षण होता है। जिस चिन्ह द्वारा यह जाना जाए कि अमुक शब्द पुरुष जाति का है या स्त्री जाति का उसे लिंग कहते हैं।

हिन्दी में दो प्रकार के लिंग होते हैं।

(१) पुल्लिंग (२) स्त्रीलिंग

- (१) **पुल्लिंग** – जिस संज्ञा शब्दों से यथार्थ या कल्पित पुरुषत्व का बोध होता है उन्हें पुल्लिंग कहते हैं।

यथार्थ पुल्लिंग के अंतर्गत – बालक, घोडा

कल्पित पुल्लिंग के अंतर्गत – दरवाजा, पेड़

- (२) **स्त्रीलिंग** – जिस संज्ञा शब्दों से यथार्थ या कल्पित स्त्रीत्व का बोध होता है उन्हें स्त्रीलिंग कहते हैं।

यथार्थ स्त्रीलिंग के अंतर्गत – बालिका, लड़की

कल्पित स्त्रीलिंग के अंतर्गत – कुर्ती, पुरी

पुल्लिंग	स्त्रीलिंग	पुल्लिंग	स्त्रीलिंग	पुल्लिंग	स्त्रीलिंग
अध्यक्ष	अध्यक्षा	मर्द	औरत	कवि	कवयित्री
गायक	गायिका	जीजा	जीजी	जेठ	जेठानी
नाना	नानी	नायक	नायिका	ताऊ	ताई

७. मुहावरे उनके अर्थ

(वाक्य प्रयोग)

- शब्द समूह का वह रूप जिससे उसका सामान्य अर्थ नहीं, बल्कि लाक्षणिक अर्थ प्रकट हो उसे मुहावरा कहते हैं। मुहावरा का वाक्य में प्रयोग के लिए पहले उसके अर्थ पर ध्यान देना चाहिए। बाद में वाक्य बनाते समय वाक्य के अन्दर मुहावरे का प्रयोग होना चाहिए।

मुहावरे

(१) आँख मारना।

अर्थ – इशारा करना।

वाक्य प्रयोग – रमेश के आँख मारने पर प्रमोदने ऐसी हरकत की है।

(२) आँखे बिछाना।

अर्थ – प्रेम से स्वागत करना।

वाक्य प्रयोग – विधायक जी के लिए ग्रामवासी आँखे बिछाए हुए थे।

(३) कान काटना।

अर्थ – हरा देना।

वाक्य प्रयोग – उस लड़के ने शतरंज में बड़े-बूढ़ों के भी कान काट लिये।

(४) अंगूठा दिखाना।

अर्थ – इनकार करना।

वाक्य प्रयोग – आज हम हरीश के घर १० रुपये माँगने गए, तो उसने अंगूठा दिखा दिया।

(५) अँधेरे घर का उजाला।

अर्थ – इकलौता बेटा।

वाक्य प्रयोग – मयंक अँधेरे घर का उजाला है।

(६) अपना उल्लू सीधा करना।

अर्थ – स्वार्थ सिद्ध करना।

वाक्य प्रयोग – आजकल के नेता सिर्फ अपना उल्लू सीधा करते हैं।

(७) अक्ल का अंधा।

अर्थ – महामूर्ख होना।

वाक्य प्रयोग – राजू से साध देने की आशा मत रखना, वह तो अक्ल का अंधा है।

(८) आँख चुराना।

अर्थ – कतराना।

वाक्य प्रयोग – जब से विजय ने अजय से उधार लिया है वह आँख चुराने लगा है।

(९) आग पर तेल छिड़कना।

अर्थ – भड़काना

वाक्य प्रयोग – बहुत से लोग सुलह सफाई करने के बजाय आग पर तेल छिड़कने में प्रवीण होते हैं।

(१०) आड़े हाथों लेना।

अर्थ – खरी-खोटी सुनाना।

वाक्य प्रयोग – वीरू ने रमेश कों आड़े हाथो लिया।

(११) आसमान टूटना।

अर्थ – विपत्ति आना।

वाक्य प्रयोग – भाई और भतीजे की हत्या का समाचार सुनकर, मुख्यमंत्री जी पर आसमान टूट पड़ा।

(१२) इन्द्र की परी।

अर्थ – अत्यन्त सुन्दर स्त्री।

वाक्य प्रयोग – राजेन्द्र की पत्नी तो इन्द्र की परी लगती है।

(१३) कमर कसना।

अर्थ – तैयार होना।

वाक्य प्रयोग – अरुण ने पी.सी.एस. परीक्षा के लिए कमर कस ली है।

(१४) कलेजा ठण्डा होना।

अर्थ – मन को शान्ति मिलना।

वाक्य प्रयोग – आशीष इन्जीनियर बन गया, माँ का कलेजा ठण्डा हो गया।

(१५) कलम का धनी।

अर्थ – अच्छा लेखक

वाक्य प्रयोग – प्रेमचन्द्र कलम के धनी थे।

9. उपसर्ग

- ऐसे शब्दांश जो किसी शब्द के पूर्व जुड़ कर उसके अर्थ में परिवर्तन कर देते हैं। या उसके अर्थ में विशेषता देते हैं।
उप (समीप) + सर्ग (सुष्टि करना) का अर्थ है।
किसी शब्द के समीप आ कर नया शब्द बनाना।

उदाहरण : प्र + हार = प्रहार (शब्द का अर्थ पराजय)।

परिभाषा – वह शब्दांश जो किसी शब्द के पहले लगाकर उसका विशेष अर्थ प्रकट करता है।

उपसर्ग	उदाहरण
अति	अतिवृद्धि
अधि	अधिकृत, अधिकार
अनु	अनुमान, अनुकूल, अनुप्रास
अप्	अपराध, अपहरण, अपशब्द
अपि	अपिधान, अपिसार, अपिमान
उप	उपयुक्त, उत्संग, उद्गम
अव	अवनति, अवगुण, अवमान
नि	निवास, निवेदन, निकट
परा	पराधीन, परामर्श, पराविद्या
परि	परिचय, परिणाम, परिसर

१०. प्रत्यय

- 'प्रत्यय' दो शब्दों से बना है - प्रति + अय।
- 'प्रति' का अर्थ है 'साथ में, पर बाद में': जबकि 'अय' का अर्थ 'चलने वाला' है। अः प्रत्यय का अर्थ हुआ, शब्दों के साथ, पर बाद में चलने वाला या लगने वाला, अतः इसका प्रयोग शब्द के अन्त में किया जाता है।

परिभाषा - वह शब्दार्थ है जो किसी शब्द के अन्त में जुड़कर एक अलग अंश प्रकट करता है।

जैसे -

शब्द	प्रत्यय	निर्मित शब्द
वीर	ता	वीरता
कस	औटी	कसौटी
भला	आई	भलाई
राष्ट्र	ईय	राष्ट्रीय
गुरू	त्व	गुरुत्व

प्रत्यय मूलत - दो प्रकार के होते हैं।

कृत प्रत्यय और तद्धित प्रत्यय

- (१) **कृत प्रत्यय** - क्रिया या धातु के अंत में जुड़ने वाला प्रत्यय, कृत प्रत्यय कहलाता है और इसके मेल से बने शब्द को कृदन्त कहते हैं।

प्रत्यय	शब्द
ना	लडना, हँसना, चलना, रोना, गाना
ई	लडाई, मिठाई, कसाई

(२) **तद्धित प्रत्यय** – संज्ञा, सर्वनाम और विशेषण के अंत में जुड़ने वाला प्रत्यय, तद्धित प्रत्यय कहलाता है।

प्रत्यय	शब्द
ता	मित्रता
मय	दयामय
त्व	गुरुत्व
ता	ममता

११. उद्देश्य – विधेय

वाक्य के अंग

(१) उद्देश्य (२) विधेय

(१) **उद्देश्य** – वाक्य में जिसके बारे में कुछ बताया जाता है, उसे उद्देश्य कहते हैं।

जैसे – राम खेलता है। (राम – उद्देश्य)

श्याम दौड़ता है। (श्याम – उद्देश्य)

उपरोक्त वाक्यों में राम और श्याम के विषय में बताया गया है। अतः राम और श्याम यहाँ उद्देश्य रूप में प्रयुक्त हुए हैं।

(२) **विधेय** – वाक्य में उद्देश्य के बारे में जो कुछ कहा जाता है, उसे **विधेय** कहते हैं।

जैसे – बच्चे फल खाते हैं।

(फल खाते हैं – विधेय)

राहुल क्रिकेट मैच देख रहा है।

(क्रिकेट मैच देख रहा है – विधेय)

उपरोक्त वाक्यों में 'फल खाते हैं' और 'क्रिकेट मैच देख रहा है' वाक्यांश क्रमशः बच्चे तथा राहुल के बारे में कहे गए हैं। अतः स्थूलांकित वाक्यांश विधेय रूप में प्रयुक्त हुए हैं।

निम्न वाक्य में उद्देश्य विधेय पहचान।

उद्देश्य	विधेय
(१) हिमालय	देश का गौरव है।
(२) महासागर	अपने देश के चरण पखारता है।
(३) निखिल	कश्मीर घूमने गया था।
(४) मुंबई	देश की आर्थिक राजधानी है।
(५) परिश्रम	सफलता की कुंजी है।

१२. संज्ञा

परिभाषा – किसी व्यक्ति वस्तु, स्थान तथा भाव के नाम को **संज्ञा** कहत है।

जैसे – नदी, पहाड़, हवा, गुच्छा, दूध, सीता इत्यादि।

यहाँ एक बात स्मरण रखने की है कि संज्ञा किसी व्यक्ति, वस्तु आदि का नही बल्कि उसके नाम को कहते है।

अर्थ की दृष्टि से संज्ञा के पाँच भेद है।

संज्ञा के भेद

- (१) **व्यक्ति-वाचक संज्ञा** – जिन संज्ञा शब्दों से किसी विशेष व्यक्ति, प्राणी, स्थान तथा वस्तु का बोध होता है। उन्हें **व्यक्तिवाचक संज्ञा** कहते है।
 - (i) **व्यक्तियों के नाम** – राम, कृष्ण, महात्मा रमेश, मदन टेरेंसा, अमिताभ इत्यादि।
 - (ii) **फलों के नाम** – आम, अमरूद, सेब, संतरा, केला इत्यादि।
 - (iii) **ग्रन्थों के नाम** – रामायण, रामचरितमानस, पद्मावती, कामायनी, कुरान इत्यादि।
 - (iv) **समाचार पत्रों के नाम** – दैनिक जागरण, हिन्दुस्तान, नवभारत टाइम्स, अमर उजाला इत्यादि।
 - (v) **नदियों के नाम** – गंगा, ब्रम्हपुत्रा, कृष्णा, कावेरी इत्यादि।
 - (vi) **नगरो के नाम** – लखनऊ, वाराणसी, आगरा, जयपुर, पटना इत्यादि।

- (२) **जातिवाचक संज्ञा** – जो संज्ञा शब्द किसी विशेष व्यक्ति, विशेष प्राणी, स्थान एवं वस्तु का बोध नहीं कराते है बल्कि एक ही जाति के विभिन्न व्यक्तियों, प्राणियों स्थानों एवं वस्तुओं का बोध कराते है। उन्हें **जातिवाचक संज्ञाएँ** कहते है।
- (i) **सम्बंधियों, व्यवसायो, पदों और कार्यों के नाम** – भाई, माँ, डॉक्टर, वकील, मंत्री, अध्यक्ष, किसान, मजदूर इत्यादि।
- (ii) **पशु-पक्षियों के नाम** – बैल, घोडा, हिरण, तोता, मैना, मोर इत्यादि।
- (iii) **वस्तुओं के नाम** – मकान, कुर्सी, मेज, पुस्तक, कलम इत्यादि।
- (iv) **प्राकृतिक तत्वों के नाम** – बिजली, वर्षा, आँधी, तूफान, भूकम्प, ज्वालामुखी इत्यादि।
- (३) **भाववाचक संज्ञा** – जिन संज्ञा शब्दों से गुण, कर्म, दशा, अवस्था, भाव का बोध होता है। उन्हे **भाववाचक संज्ञा** कहते है।
- (i) **गुण के अर्थ में** – सुन्दरता, कुशाग्रता, बुद्धिमत्ता इत्यादि।
- (ii) **अवस्था के अर्थ में** – जवानी, बचपन, बुढ़ापा इत्यादि।
- (iii) **दशा के अर्थ में** – उन्नति, अवनति, चढ़ाई, ढलान इत्यादि।
- (iv) **भावके के अर्थ में** – मित्रता, शत्रुता, कृपणता इत्यादि।
- (४) **समूहवाचक संज्ञा** – जो शब्द किसी समूह या समुदाय का बोध कराते है उन्हे **समूहवाचक संज्ञाएँ** कहते है।
- (i) **व्यक्तियों के समूह** – कक्षा, सेना, समूह, संघ, टूकडी, गिरोह और दल इत्यादि।

- (ii) वस्तुओं के समूह – कुंज, ढेर, गट्टर, गुच्छा इत्यादि।
- (५) **द्रव्यवाचक** – जिन संज्ञा शब्दों से किसी ऐसे पदार्थ या द्रव्य का बोध होता है। जिसे हम नापतौल सकते हैं। लेकिन गिन नहीं सकते हैं। उन्हें **द्रव्यवाचक संज्ञा** कहते हैं।
- (i) धातुओं के नाम – सोना, चाँदी, लोहा, ताँबा, पीतल आदि
- (ii) पदार्थों के नाम – दूध, दही, घी, तेल, पानी आदि।

१२. सर्वनाम

परिभाषा – संज्ञा के स्थान पर जिन शब्दों का प्रयोग किया जाता है उन्हें 'सर्वनाम' कहते हैं।

जैसे – मैं, तू, आप, यह, वह, जो, सो, कोई, कुछ, कौन, क्या। हिन्दी में यही सर्वनाम प्रयुक्त होते हैं इनकी संख्या ११ है।

सर्वनाम के भेद

(१) **पुरुषवाचक सर्वनाम** – जड चेतन स्त्री अथवा पुरुष के नाम के बदले आने वाले शब्द **पुरुषवाचक सर्वनाम** कहे जाते हैं।

जैसे – मैं, तू, वह, यह

पुरुषवाचक सर्वनाम के तीन भेद हैं।

(i) **उत्तम पुरुष** – बोलने, लिखने अथवा कहने वाले को **उत्तम पुरुष** कहते हैं।

जैसे – मैं, हम।

वाक्य - (१) मैं पढ़ता हूँ।
(२) हम दिल्ली जाएँगे।

(ii) **मध्यम पुरुष -** सुनने वाले को **मध्यम पुरुष** कहते हैं।

जैसे - तू, तुम।

वाक्य - (१) तू कहाँ गया था?
(२) तुम अपना कार्य करो।

(iii) **अन्य पुरुष -** जिसके बारे में कुछ कहा जाए। उसे **अन्य पुरुष** कहते हैं।

जैसे - वे, वह ये।

वाक्य - (१) वे कौन है।
(२) वह दुष्ट है।
(३) ये बन्दर है।

(२) **निश्चयवाचक सर्वनाम -** जिन सर्वनाम शब्दों से किसी निश्चित व्यक्ति या वस्तुका बोध हों उन्हें **निश्चयवाचक सर्वनाम** कहते हैं।

जैसे - यह, वह, वे

वाक्य - (१) यह तुम्हारी गाय है।
(२) वह हमारा घर है।

(३) **अनिश्चयवाचक सर्वनाम -** जिन सर्वनाम शब्दों से किसी व्यक्ति, वस्तु या प्राणी का निश्चय बोध न हों, उन्हें **अनिश्चयवाचक सर्वनाम** कहते हैं।

जैसे - कोई, कुछ।

वाक्य - (१) **कोई** आया है।

(२) **कुछ** भी खा लो।

- (४) **प्रश्नवाचक सर्वनाम** - प्रश्न पूछने के लिए जिन सर्वनाम शब्दों का प्रयोग किया जाता है उन्हें **प्रश्नवाचक सर्वनाम** कहते हैं।

जैसे - कौन, क्या, कहाँ

वाक्य - (१) **कौन** हँस रहा है।

(२) आप **क्या** करते हों ?

- (५) **निजवाचक सर्वनाम** - जिसमें स्वयं या अपने आपका बोध हों उसे निज वाचक सर्वनाम कहते हैं।

जैसे - मैं, आप, अपने आप।

वाक्य - (१) मैं अपने आप आ गया।

(२) मैं अपने आप काम कर लूँगा।

- (६) **सम्बंधवाचक सर्वनाम** - जिससे किसी संज्ञा या सर्वनाम का सम्बंध सूचित हो उसे **सम्बंधवाचक सर्वनाम** कहते हैं।

जैसे - जो, जिसकी, वही, उसकी।

वाक्य - (१) **जिसकी** लाठी **उसकी** भैंस।

(२) **जो** देता है **सो** लेता है।

(३) **जो** कहा गया **वही** करो।

१३. विशेषण

परिभाषा – जो शब्द संज्ञा या सर्वनाम की विशेषता बताते हैं, उन्हें **विशेषण** कहते हैं। विशेषण जिसकी विशेषता बताता है उसे विशेष्य कहते हैं। विशेषणों की विशेषता बताने वाले शब्द प्रविशेषण कहलाते हैं।

दिए गए उदाहरण में **राम** संज्ञा है जिसकी विशेषता **तेज दौड़ने** से है। अतः यहाँ **तेज विशेषण** है।

विशेषण के भेद

(१) **गुणवाचक विशेषण** – जिन शब्दों से संज्ञा के गुण, दशा, रंग, स्वभाव, दोष का बोध होता है उन्हें **गुणवाचक विशेषण** कहते हैं।

जैसे – अच्छी लड़की कालीगाय, भूखा आदमी इत्यादी।

वाक्य – (१) आम **मीठा** है।

(२) **कमजोर** घोड़ा चल नहीं पाया।

(३) **लम्बा** आदमी भाग रहा है।

(२) **संख्यावाचक विशेषण** – जिन विशेषण शब्दों से संज्ञा या सर्वनाम की संख्या का बोध होता है। उन्हें **संख्यावाचक विशेषण** कहते हैं।

जैसे – एक मेच, चार बच्चे, पाँच चिड़िया, कुछ रुपये इत्यादि।

- वाक्य -** (१) चार बच्चे विद्यालय जा रहे हैं।
(२) पाँच चिड़िया पेड़ पर बैठी हैं।
(३) कुछ लड़के मैदान में खेल रहे हैं।

संख्यावाचक विशेषण के दो प्रकार

- (i) **निश्चित संख्यावाचक विशेषण** - जिन विशेषण शब्दों से निश्चित संख्या का बोध होता है उन्हें **निश्चित संख्यावाचक विशेषण** कहते हैं।
जैसे - एक, दो, पहला, दस, एक दर्जन आदि।
- (ii) **अनिश्चित संख्यावाचक विशेषण** - जिन विशेषण शब्दों से निश्चित संख्या का बोध होता है उन्हें **निश्चित संख्यावाचक विशेषण** कहते हैं।
जैसे - कुछ लड़के, थोड़े पैसे, बहुत पुस्तकें आदि।
- (३) **परिमाण वाचक विशेषण** - जिन विशेषण शब्दों द्वारा संज्ञा या सर्वनामक की मात्रा (नाप-तौल) का बोध होता है उन्हें 'परिमाण वाचक विशेषण' कहते हैं।
जैसे - एक, दोन, चार मीटर, थोड़ा सा, काफी कुछ इत्यादी।

परिमाण वाचक विशेषण के दो प्रकार

- (i) **निश्चित परिमाणवाचक विशेषण** - जिन विशेषण शब्दों से किसी वस्तु की निश्चित मात्रा का ज्ञान हों उन्हें **निश्चित परिमाणवाचक विशेषण** कहते हैं।

जैसे (वाक्य) - (१) चार मीटर कपड़ा दो।

(२) एक किलो बैगन तौलो।

(ii) अनिश्चित परिमाणवाचक विशेषण - जिन विशेषण शब्दों से वस्तु की निश्चित मात्रा का ज्ञान न हों उन्हें अनिश्चित परिमाणवाचक विशेषण कहते हैं।

जैसे (वाक्य) - (१) थोड़ा-सा दूध लेकर आओ।

(२) मेरे पास काफी फल है।

(४) सार्वनामिक या संकेतवाचक विशेषण - जो सर्वनाम शब्द संज्ञा के लिए विशेषण का काम करते हैं उन्हें 'सार्वनामिक या संकेतवाचक विशेषण' कहते हैं।

जैसे - यह, वह, जो, कौन, कोई इत्यादी।

वाक्य - (१) वह लड़का बदमाश है।

(२) इस परीक्षार्थी ने नकल की है।

१४. क्रिया

परिभाषा - जिन शब्दों से किसी काम के होने या करने का बोध हो उसे क्रिया कहते हैं।

क्रिया के भेद

(१) अकर्मक क्रिया - जिस क्रिया में कर्म नहीं हों और फल कर्ता में पड़े, उसे अकर्मक क्रिया कहते हैं।

जैसे - (१) वह जाता है।

(२) मैं हँसता हूँ।

(३) गीता सोती है।

(२) **सकर्मक क्रिया** - वह क्रिया जिससे, यह जाना जा सके कि कर्ता स्वयं काम न करके, अपनी प्रेरणा द्वारा दूसरे से करवाता है।

जैसे - (१) रेणु राखी से रोटी बनवाती है।

(२) गिरीश मोहन से पानी भरवाता है।

१५. अव्यय

(१) **क्रिया विशेषण अव्यय** - जो शब्द क्रिया की विशेषता बतलाएँ उसे क्रिया-विशेषण अव्यय कहते हैं।

जैसे - (१) उसने बहुत पढ़ा।

(२) वह अभी आया है।

क्रिया विशेषण अव्यय के भेद - क्रिया-विशेषण मुख्य रूप से चार प्रकार के होते हैं।

(i) **स्थानवाचक क्रिया विशेषण** - जो क्रिया-विशेषण होने वाले कार्य का स्थान बताते हैं वे 'स्थानवाचक क्रिया-विशेषण' कहलाते हैं।

स्थानवाचक क्रिया विशेषण के प्रकार

(अ) **स्थितिवाचक क्रिया विशेषण** - यहाँ, वहाँ, ऊपर, नीचे, जहाँ, कहाँ इत्यादी।

(आ) दिशावाचक क्रिया विशेषण – इधर, उधर, किधर, जिधर, बाएँ, दाएँ, इत्यादी।

(इ) विस्तारवाचक क्रिया विशेषण – यहाँ से वहाँ तक आदि।

(२) **रीतिवाचक क्रिया विशेषण** – जो क्रिया विशेषण क्रिया के होने की रीति का बोध कराते है वे 'रीतिवाचक क्रिया विशेषण' कहलाते है।

रीतिवाचक क्रिया विशेषण के छह भेद

(i) प्रकारवाचक क्रिया विशेषण – ऐसे, वैसे, धीरे-धीरे, अचानक आदि।

(ii) निश्चयवाचक क्रिया विशेषण – जरूर, अवश्य, निःसंदेह।

(iii) अनिश्चयवाचक क्रिया विशेषण – शायद, कदाचित, सम्भवतः आदि।

(iv) कारणवाचक क्रिया विशेषण – क्यों, के, कारण आदि।

(v) निषेधवाचक क्रिया विशेषण – न, नहीं, मत आदि।

(vi) प्रश्नवाचक क्रिया विशेषण – क्यों, कहाँ, कैसे, कब आदि।

(३) **कालवाचक क्रिया विशेषण** – जो क्रिया विशेषण क्रिया से होने वाले कर्म का काल बताते है उन्हे 'कालवाचक क्रिया विशेषण' कहते है

कालवाचक क्रिया विशेषण क्रिया की तीन विशेषताएँ

(i) समय सम्बन्धी क्रिया विशेषण – आज, कल, परसों, सवेरे आदि।

(ii) अवधि सम्बन्धी क्रिया विशेषण – दिन भर, सुबह से शामतक, आज-कल आदि।

- (iii) बारम्बारत सम्बन्धी क्रिया विशेषण – हरबार, कईबार, प्रतिदिन, बहुधा आदि।
- (४) परिमाणवाचक क्रिया विशेषण – जिन क्रिया विशेषणों में अनिश्चित संख्या या होने वाले कार्य की मात्रा अथवा परिमाणका बोध होता है वे परिमाणवाचक क्रिया विशेषण कहलाते हैं।

परिमाणवाचक क्रिया विशेषण के प्रकार

- (i) अधिकतावाचक क्रिया विशेषण – अधिक, अत्यंत, अति, ज्यादा आदि।
- (ii) न्यूनतावाचक क्रिया विशेषण – थोड़ा, जरा आदि।
- (iii) पर्याप्तवाचक क्रिया विशेषण – काफी, पर्याप्त आदि।
- (iv) तुलनावाचक क्रिया विशेषण – जितना, उतना, इतना, कितना आदि।
- (v) श्रेणीवाचक क्रिया विशेषण – थोड़ा-थोड़ा, क्रम से, बारी-बारी से आदि।

सम्बन्धबोधक अव्यय

- जो अव्यय संज्ञा या सर्वनाम का सम्बन्ध वाक्य के दूसरे शब्द के साथ बताए उसे 'संबन्धबोधक अव्यय' कहते हैं।
- जैसे – (१) छत के ऊपर सामान रखा है।
 (२) घर के आगे उपवन है।
 (३) कमरे के भीतर बिल्ली है।
 (४) पेड़ के नीचे गाय है।

इन वाक्यों में 'के ऊपर, के आगे, के भीतर, के नीचे' शब्द सम्बन्धबोधक अव्यय है।

समुच्चबोधक अव्यय

- जो शब्द दो या अधिक शब्दों, वाक्यांशों या वाक्यों को मिलाते हैं वे 'समुच्चबोधक अव्यय' कहलाते हैं।

जैसे - (१) जब मेहमान खाना खा रहे हों तो जबरदस्ती रोटी आदि नहीं देनी चाहिए।

(२) ढोलक तेज बजती है और नाचने वालों की हरतक भी तेज हो जाती है।

उपरोक्त दोनों वाक्यों में आए 'तो' तथा 'और' शब्द दो वाक्यों को मिला रहे हैं इस प्रकार ये शब्द समुच्चबोधक अव्यय हैं।

विस्मयादिबोधक अव्यय

- जो अव्यय हर्ष, शोक, घृणा, विस्मय इत्यादि भावों को व्यक्त करे, उसे 'विस्मयादिबोधक अव्यय' कहते हैं।

जैसे - (१) हाय! बेचारा लुट गया।

(२) अरे! आप आ गये।

(३) बाप रे बाप ! इतना बड़ा अत्याचार।

हाय!, अरे!, बाप रे बाप! ये सभी विस्मयादिबोधक कहे जाते हैं।

शब्द – युग्म

- सदैव जोड़े में प्रयुक्त होने वाले शब्द को सहचर शब्द या 'शब्द-युग्म' कहते हैं।

जैसे –

माता – पीता
आना – जाना
दिन – रात
आस – पास
नाच – गाना
छोटा – बड़ा
माँ – बाप

घर – द्वार
अन्न – जल
हँसना – रोना
अपना – पराया
झट – पट
कद – काठी
साफ – सुथरा

खाना – पीना
उठना – बैठना
गाना – बजाना
तहस – नहस
लड़ाई – झगडा
आयात – निर्यात
रहन – सहन

कारक चिन्ह

- किसी वाक्य में प्रयुक्त संज्ञा या सर्वनाम पदों (शब्दों) का उस वाक्य की क्रिया में जो सम्बन्ध होता है उसे 'कारक चिन्ह' कहते हैं।

जैसे – राम ने चावल खाया।

कारक के आठ भेद होते हैं।

- (१) कर्ता कारक चिन्ह – संज्ञा या सर्वनाम जिस रूप से क्रिया के करने वाले का ज्ञान हो, वह कर्ता कारक चिन्ह होता है।

जैसे – 'ने'

वाक्य – श्री राम ने युद्ध किया।

- (२) **कर्म कारक चिन्ह** – जिस पर क्रिया के कार्य का फल पड़ता है वह ‘कर्म कारक चिन्ह’ कहलाता है।
जैसे – ‘को’
वाक्य – राम ने रावण को मारा।
- (३) **करण कारक चिन्ह** – कर्ता जिस साधन के द्वारा क्रिया करता है वह ‘करण कारक चिन्ह’ कहलाता है।
जैसे – ‘से’
वाक्य – राम ने वाली को बाण से मारा।
- (४) **सम्प्रदान कारक चिन्ह** – जिसके लिए क्रिया की जाती है उसे व्यक्त करने वाला शब्द ‘सम्प्रदान कारक चिन्ह’ होता है।
जैसे – कों, के लिए
वाक्य – राम ने धर्म की रक्षा के लिए रावण को मारा।
- (५) **अपादान कारक चिन्ह** – संज्ञा के जिस रूप से एक वस्तु का दूसरे से अलग होना पाया जाए, वह ‘अपादान कारक चिन्ह’ कहलाता है।
जैसे – ‘से’
वाक्य – अर्जुन के धनुष से बाण छूटा।
- (६) **सम्बन्ध कारक चिन्ह** – संज्ञा या सर्वनाम का वह रूप, जिससे एक वस्तु का दूसरी के साथ सम्बन्ध ज्ञात हो इसे ‘सम्बन्ध कारक चिन्ह’ कहलाता है।
जैसे – का, के, की, रा, रे, री

वाक्य - अर्जुन का बाण अग्निबाण था।

(७) **अधिकरण कारक चिन्ह** - संज्ञा के जिस रूप से क्रिया के आधार का ज्ञान होता है, उसे 'अधिकरण कारक चिन्ह' कहते हैं।

जैसे - 'पे', 'पर'

वाक्य - अर्जुन का बाण तोते की आँख में जा लगा।

(८) **सम्बोधन कारक चिन्ह** - जिससे किसी को बुलाने या सचेत करने का भाव प्रकट हो, उसे 'सम्बोधन कारक चिन्ह' कहते हैं।

जैसे - 'हे', 'हो', 'अरे'

वाक्य - हे बालक! शांत मनन करो।

विराम चिन्ह

- वाक्य लिखते समय विराम को प्रकट करने के लिए लगाये जाने वाले चिन्ह को ही 'विराम चिन्ह' कहते हैं।

विराम चिन्ह के प्रकार

नाम	चिन्ह	प्रयोग
पूर्ण विराम		गीता खेलती है।
अर्ध विराम	;	जब मेरे पास रुपये होंगे; तब मैं आपकी सहायता करूँगा।
अल्प विराम	,	वीरेन्द्र, तुम यही ठहरो।

प्रश्नवाचक चिन्ह	?	तुम्हारा क्या नाम है?
विस्मयादिबोधक चिन्ह	!	अरे! वह अनुत्तीर्ण हो गया।
उद्धरण चिन्ह	(“ ”)	“निरालाजी की कविता ‘वह तोडती पत्थर’ बड़ी मार्मिक है।”
निर्देशक चिन्ह	-	सुरेश - क्या तुम स्कूल आओगे?
विवरण चिन्ह	:-	जैसे - इस देश में कई बड़ी-बड़ी नदियाँ हैं। जैसे - गंगा, सिंधु आदि।
अपूर्ण विरामचिन्ह	:	कामायनी : एक अध्ययन।
योजक चिन्ह	-	रात-दिन, भाई-बहन
कोष्ठक	(), { }, []	(राजा का प्रवेश)
संक्षेपसूचक चिन्ह	.	पी.एच.डी.
प्रतिशत चिन्ह	%	सभा में २५% स्त्रियाँ थी।
समानतासूचक चिन्ह	=	कृतघ्न = उपकार न माननेवाला।
त्रुटि चिन्ह	^	राम ^{ने} खाना नहीं खाया।

- “पदों की उस व्यवस्था को वाक्य कहते हैं जिससे कोई कथन सार्थक बनता है।”

वाक्य के भेद

(अ) अर्थ के आधार पर।

अर्थ के आधारपर वाक्य के भेद के आठभाग इस प्रकार हैं

- (१) **विधानवाचक वाक्य** – जिन वाक्यों में क्रिया के करने अथवा होने का सामान्य बोध है, उन्हें ‘विधानवाचक वाक्य’ कहते हैं।

उदा. – हमें गरीबों के प्रति उदार हाना चाहिये।

- (२) **निषेधात्मक वाक्य** – जिन वाक्यों से क्रिया के निषेध का बोध होता है, उन्हें ‘निषेधात्मक वाक्य’ कहते हैं।

उदा. – (१) उसने अम नहीं खाया।

(२) उससे चला न गया।

- (३) **प्रश्नवाचक वाक्य** – जिन वाक्यों से प्रश्न किये जाने का बोध होता है उसे ‘प्रश्नवाचक वाक्य’ कहते हैं।

उदा. – (१) क्या सुधीर ने अपना पाठ याद कर लिया?

(२) तुम्हारा क्या नाम है?

- (४) **संकेतवाचक वाक्य** – जिस वाक्य में क्रिया का होना दूसरी क्रिया पर निर्भर हो, उसे ‘संकेतवाचक वाक्य’ कहते हैं।

- उदा.** - (१) मेहनत करेंगे तभी परीक्षा में पास होंगे।
(२) राम जाएगा तब ही श्याम आएगा।
- (५) संदेहवाचक वाक्य** - जिस वाक्य से क्रिया के होने अथवा करने में संदेह हो, उसे **संदेहवाचक वाक्य** कहते हैं।
उदा. - (१) लगता है, आज सूरज नहीं निकलेगा।
(२) बारा बज गये लगता है आज राम आफिस नहीं आयेगा।
- (६) इच्छावाचक वाक्य** - जिस वाक्य से कर्ता की कामना, इच्छा, आशा आदि का बोध होता है, उसे **इच्छावाचक वाक्य** कहते हैं।
उदा. - (१) ईश्वर करे आप दीर्घायु हो।
(२) आपका भविष्य उज्ज्वल हो।
- (७) आज्ञावाचक वाक्य** - जो वाक्य आज्ञा अथवा अनुमति का बोध कराए उसे **आज्ञावाचक वाक्य** कहते हैं।
उदा. - (१) अपना पाठ याद करो।
(२) मैं अन्दर आ सकता हूँ श्रीमान ?
- (८) विस्मयादिबोधक वाक्य** - जिस वाक्य से प्रसन्नता, घृणा, आश्चर्य, शोक जैसी किसी भावनात्मक आवेग का बोध हो उसें **विस्मयादिबोधक वाक्य** कहते हैं।
उदा. - (१) ओह ! इतनी धूप है।
(२) हाय ! वह मर गया।

(आ) रचना के आधार पर वाक्य

(१) **सरल वाक्य** – जिस वाक्य में एक ही मुख्य क्रिया हो, उसे सरल वाक्य कहते हैं।

उदा. – (१) वह जा रहा है।

(२) राधा नाच रही है।

(२) **संयुक्त वाक्य** – जिस वाक्य में दो स्वतंत्र उपवाक्य किसी समानाधिकरण समुच्चयबोधक द्वारा परस्पर जुड़े हुए हों वह संयुक्त वाक्य होते हैं।

उदा. – (१) श्याम बाजार गया तथा उसने पेन खरीदा।

(२) घंटी बजी और बच्चे कक्षाओं से बाहर आ गए।

(३) **मिश्रित वाक्य** – जिस वाक्य में एक मुख्य उपवाक्य और शेष आश्रित उपवाक्य हों, उसे मिश्रित वाक्य कहा जाता है।

उदा. – (१) मैंने देखा कि बाजार में भगदड़ मच गयी थी।

(२) राम जब घर पहुँचा तो उसने दरवाजे को खुला पाया।

काल

काल की परिभाषा

- “क्रिया के जिस रूप से कार्य लेने का समय ज्ञात हो वह काल कहलाता है।”

कार्य के आधार पर काल की तीन अवस्थाएँ मानी जाती हैं।

(अ) भूतकाल (आ) वर्तमानकाल (इ) भविष्यकाल

(अ) **भूतकाल** - क्रिया के जिस रूप से बीते हुए समय का बोध हों वह 'भूतकाल' कहलाता है।

उदा. - (१) राम ने रावण को मारा।

(२) आप खा रहे थे।

भूतकाल के भेद

(१) **सामान्य भूतकाल** - जिस में बीते हुए समय का निश्चित ज्ञान न हों उसे सामान्य भूतकाल कहते हैं।

उदा. - (१) श्याम गया।

(२) गीता आई।

(२) **आसन्न भूतकाल** - जिस वाक्य में क्रिया भूतकाल में आरम्भ हो कर अभी-अभी समाप्त हुई हों उसे आसन्न भूतकाल कहते हैं।

उदा. - (१) राम ने पत्र लिखा है।

(२) राधा बाजार गई है।

(३) **अपूर्ण भूतकाल** - जिस में क्रिया भूतकाल में हो रही है लेकिन उसकी समाप्ति का पता न चले वहाँ अपूर्ण भूतकाल होता है।

उदा. - (१) सितार बज रहा है।

(२) सोहन कविता पढ़ता था।

(४) **पूर्ण भूतकाल** - क्रिया के जिस रूप में बीते समय में कार्य समाप्ति का पूर्ण बोध हों उसे पूर्ण भूतकाल कहते हैं।

उदा. - (१) मैं खाना खा चुका हूँ।

(२) बस आ चुकी थी।

(५) **संदिग्ध भूतकाल** - क्रिया के जिस रूप में हुए समय में कार्य के पूर्ण होने या न होने के बारे में संदेह हों उसे **संदिग्ध भूतकाल** कहते हैं।

उदा. - (१) श्याम ने गाया होगा।

(२) राम आया होगा।

(६) **हेतु हेतु मद् भूतकाल** - जब भूतकालकी एक क्रिया दूसरी क्रिया पर आश्रित हों तो उसे **हेतु हेतु मद् भूतकाल** कहते हैं।

उदा. - (१) रीता न आती तो सीता भी न चलती।

(२) यदि रेल जाती तो मैं उस पर सवार होता।

(आ) **वर्तमानकाल** - क्रिया के जिस रूप में वर्तमान समय में होने वाले कार्य या बताने वाले क्रिया को **वर्तमान काल** कहते हैं।

वर्तमानकाल के भेद

(१) **सामान्य वर्तमानकाल** - क्रिया के जिस रूप में क्रिया का होना पाया जाए उसे **सामान्य वर्तमानकाल** कहते हैं।

उदा. - (१) लड़का पढ़ता है।

(२) राधा चित्र बनाती है।

(२) **अपूर्ण वर्तमानकाल** – क्रिया के जिस रूप में क्रिया की अपूर्णता का बोध होता है उसे **अपूर्ण वर्तमानकाल** कहते हैं।

उदा. – (१) वह पढ़ रहा है।

(२) सुधीर कार चला रहा है।

(३) **संदिग्ध वर्तमानकाल** – क्रिया के जिस रूप में क्रिया के होने में सन्देह पाया जाए उसे **संदिग्ध वर्तमानकाल** कहते हैं।

उदा. – (१) राम पढ़ता होगा।

(२) वह घर जा रहा होगा।

(३) **भविष्यकाल** – क्रिया के जिस रूप में भविष्य में होने वाली क्रिया का बोध हों उसे **भविष्यकाल** कहते हैं।

भविष्यकाल के भेद

(१) **सामान्य भविष्यकाल** – क्रिया के जिस रूप में भविष्य में होने वाले कार्य के सम्बन्ध में जानकारी हों उसे **सामान्य भविष्यकाल** कहते हैं।

उदा. – (१) लता गीत गाएगी।

(२) श्यामा पत्र लिखेगी।

(२) **सम्भाव्य भविष्यकाल** – क्रिया के जिस रूप में कार्य होने की सम्भावना का बोध हों उसे **सम्भाव्य भविष्यकाल** कहते हैं।

उदा. – (१) सम्भव है की वह कल जाएगा।

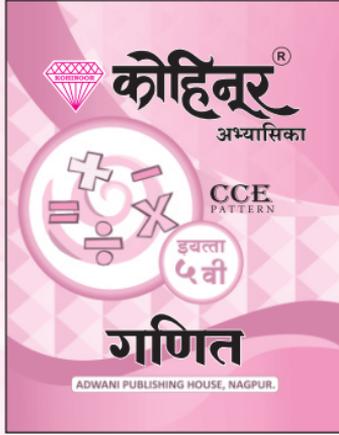
(२) शायद पिताजी कल आ जाएँ।

(३) हेतु हेतु मद् भविष्यकाल - क्रिया के जिस रूप में एक समय में एक क्रिया का होना दूसरी क्रिया पर निर्भर हों उसे हेतु-हेतु मद् भविष्यकाल कहते हैं।

उदा. - (१) राम गए तो मैं बजाऊँ।

(२) वह जाए तो मैं भी जाऊँ।

कोहिनूरची धरा साथ, परीक्षेवर करेल मात आता आपल्यासाठी भरपूर ज्ञानाचा साठा

- स्वाध्याय, पाठातील उपप्रश्न.
- अतिरिक्त प्रश्नोत्तरे, आलेख वाचन.
- कृतिवर आधारित प्रश्नोत्तरे.
- तोंडी परीक्षा, संकिर्ण प्रश्नसंग्रह.

इयत्ता ५ वी गणित

या विषयासाठी अत्यंत उपयुक्त

कोहिनूर अभ्यासिका

ठळक वैशिष्ट्ये

- ★ CCE पॅटर्नवर आधारित.
- ★ उपक्रम व प्रकल्पाचा समावेश.
- ★ संकलित व आकारिक मूल्यमापन पद्धतीनुसार.
- ★ आवश्यक तेथे सुबक आकृत्या.
- ★ तज्ज्ञ लेखक वर्ग.
- ★ अतिशय सोप्या भाषेत प्रश्नांची मुद्देसूद उत्तरे.
- ★ स्वाध्याय तसेच कृतिपत्रिकेचा समावेश.
- ★ गृहपाठासाठी अत्यंत उपयुक्त.
- ★ परीक्षेच्या दृष्टीने योग्य मार्गदर्शिका.

kohinoortez.com

आता अत्यंत स्वस्त दरात
ऑनलाईन खरेदी करा.

किंवा **Kohinoortez**
अॅप डाऊनलोड करा.

गणित

विभाग - १

1. रोमन संख्याचिन्हे

- 1 साठी I, 5 साठी V आणि 10 साठी X ही अक्षरे संख्याचिन्हे म्हणून वापरली जात, म्हणून संख्या लिहिण्याच्या या पद्धतीला रोमन संख्यालेखन पद्धती म्हणतात.

रोमन संख्याचिन्हे	I	V	X	L	C	D	M
संख्या	1	5	10	50	100	500	1000

2. संख्याज्ञान

- संख्या अंकांत लिहिताना प्रथम सर्वांना मोठ्या स्थानावरील अंक लिहावा. त्यापेक्षा लहान अशा प्रत्येक स्थानावर 1 ते 9 पैकी योग्य तो अंक लिहावा.
- संख्या वाचताना जसे दशहजार व हजार यांचे वाचन एकत्र करतात, तसेच दशलक्ष आणि लक्ष एकत्र वाचतात.
- अंकांच्या स्थानिक किमती बेरजेच्या रूपात लिहिल्या की संख्येचे विस्तारित रूप मिळते.

- ज्या संख्येचा दशहजारस्थानचा अंक मोठा ती संख्या मोठी. दशहजार या स्थानावरील अंक सारखे असल्यास हजारस्थानचा अंक तपासून नंतर दिलेल्या संख्यांचा क्रम ठरवावा.
- 99,99,999 ही सर्वांत मोठी सात अंकी संख्या आहे. या संख्येत 1 ही संख्या मिळवली, की 1,00,00,000 ही आठ अंकी लहानांत लहान संख्या तयार होते. या संख्येचे वाचन **एक कोटी** असे करतात. ही संख्या लिहिण्यासाठी जे नवे संख्यास्थान निर्माण केले जाते, त्याला **कोटी** चे स्थान म्हणतात.

3. बेरीज व वजाबाकी

- दोन संख्यांची वजाबाकी करताना त्या दोन्ही संख्यांमध्ये प्रत्येकी 1 दशक किंवा 1 शतक मिळवून आलेल्या संख्यांची वजाबाकी केली, तर वजाबाकी तीच येते.
- बेरीज आणि वजाबाकी या दोन क्रिया ज्या क्रमाने दिल्या असतील त्या क्रमाने त्या करून सोडवाव्या.

4. गुणाकार व भागाकार

- गुणाकार करतांना आलेले हातचे मनात ठेवण्याची सवय करावी.
- दोन समूहांतील वस्तूंच्या वेगवेगळ्या प्रकाराने तयार होणाऱ्या जोड्यांची संख्या ही दोन्ही समूहांतील वस्तूंच्या संख्यांच्या गुणाकाराएवढी असते.

- भागाकार म्हणजे दिलेल्या संख्येची समान वाटणी करणे किंवा दिलेल्या संख्येतून एखादी संख्या पुन्हा पुन्हा वजा करणे.

5. अपूर्णांक

- समान किंमत असलेल्या अपूर्णाकांना **सममूल्य अपूर्णांक** म्हणतात.
- अपूर्णाकातील अंशाला व छेदाला, एकाच शून्येतर संख्येने गुणले तर त्या अपूर्णाकाशी सममूल्य असलेला अपूर्णांक मिळतो.
- अपूर्णाकातील अंश व छेद या दोघांनाही एकाच संख्येने भाग जात असेल, तर भाग दिल्यावर मिळणारा अपूर्णांक दिलेल्या अपूर्णाकाशी सममूल्य असतो.
- ज्या अपूर्णाकांचे छेद समान असतात त्या अपूर्णाकांना **समच्छेद अपूर्णांक** म्हणतात.
- ज्या अपूर्णाकांचे छेद भिन्न असतात, त्या अपूर्णाकांना **भिन्नछेद अपूर्णांक** म्हणतात.
- समच्छेद अपूर्णाकामध्ये, ज्याचा अंश मोठा तो अपूर्णांक मोठा असतो.
- समान अंश असलेल्या अपूर्णाकांमध्ये ज्या अपूर्णाकाचा **छेद मोठा** असतो तो अपूर्णांक **लहान** असतो.
- अपूर्णाकाचे छेद भिन्न असतील तर त्यांचे समान छेद असणारे सममूल्य अपूर्णांक तयार करून अपूर्णाकांचा लहान-मोठेपणा अंशांवरून ठरवता येतो.

- समच्छेद अपूर्णाकांची बेरीज करतांना अपूर्णाकांच्या अंशांची बेरीज करतात व त्या अपूर्णाकांचा छेद बेरजेच्या छेदस्थानी तसाच लिहितात.
- अपूर्णाकाचे अंश व छेद समान असतील, तर त्या अपूर्णाकाची किंमत 1 असते.
- दोन समच्छेद अपूर्णाकांची वजाबाकी करतांना त्या अपूर्णाकांच्या अंशांची वजाबाकी अंशस्थानी लिहून छेदस्थानी दिलेल्या अपूर्णाकांचा छेद तसाच लिहितात.
- ज्या अपूर्णाकाचा अंश त्याच्या छेदापेक्षा मोठा असेल, त्याला **अंशाधिक अपूर्णाक** असे म्हणतात.

6. कोन

- दिलेल्या कोनाचे माप मोजण्यासाठी व दिलेल्या मापाचा कोन काढण्यासाठी कंपासपेटीतील **कोनमापक** हे साधन वापरतात.
- कोनमापक हे साधन अर्धवर्तुळाकृती असते.
- कोनमापकाच्या अर्धवर्तुळाकार कडेचे समान 180 भाग केलेले असतात. प्रत्येक भाग म्हणजे **एक अंश** होय. एक अंश हे चिन्ह वापरून 1° असे लिहितात.
- कोनमापक ज्या वर्तुळाचा निम्मा भाग असतो, त्या वर्तुळाच्या केंद्राला कोनमापकाचे **केंद्र** म्हणतात. व त्याच्या व्यासाला कोनमापकाची **संदर्भरेष** किंवा **तळरेष** म्हणतात.

- भुजा वाढवल्यामुळे कोनाचे माप बदलत नाही.
- 90° मापाच्या कोनाला **काटकोन** म्हणतात.
- काटकोनापेक्षा कमी मापाच्या कोनाला **लघुकोन** म्हणतात.
- काटकोनापेक्षा जास्त मापाच्या कोनाला **विशालकोन** म्हणतात.
- समांतर रेषा कोणत्याही बाजूला कितीही वाढवल्या तरी एकमेकींना मिळत नाहीत.

7. वर्तुळ

- वर्तुळाचा केंद्रबिंदू आणि वर्तुळावरील बिंदू यांना जोडणारी रेषा म्हणजे वर्तुळाची **त्रिज्या** होय.
- वर्तुळावरील कोणतेही दोन बिंदू जोडणारी रेषा म्हणजेच वर्तुळाची **जीवा** होय.
- वर्तुळकेंद्रातून जाणाऱ्या जीवेला वर्तुळाचा **व्यास** म्हणतात.
- वर्तुळाचा व्यास हा त्रिज्येच्या दुप्पट लांबीचा असतो.
- एका वर्तुळाचे सर्व व्यास समान लांबीचे असतात.

विभाग - २

8. विभाज्य आणि विभाजक

- जेव्हा भागाकारात बाकी शून्य उरते, तेव्हा भाजकाला **विभाजक** असे म्हणतात. तर भाज्याला **विभाज्य** असे म्हणतात.
- कसोट्या
 - (1) 2 ने विभाज्यतेची कसोटी - संख्येच्या एककस्थानी 0, 2, 4, 6, 8 यांपैकी कोणताही अंक असेल, तर ती संख्या 2 ने विभाज्य असते, म्हणजेच त्या संख्येला 2 ने भाग जातो.
 - (2) 5 ने विभाज्यतेची कसोटी - संख्येच्या एककस्थानी 0, 5 यांपैकी कोणताही अंक असेल, तर ती संख्या 5 ने विभाज्य असते.
 - (3) 10 ने विभाज्यतेची कसोटी - संख्येच्या एककस्थानी 0 असेल, तर ती संख्या 10 ने विभाज्य असते.
- ज्या संख्येने 1 व ती संख्या असे दोनच विभाजक असतात, ती मूळ संख्या असते.
- ज्या संख्येचे दोनपेक्षा जास्त विभाजक असतात, ती संयुक्त संख्या असते.
- 1 ही संख्या संयुक्तही नाही आणि मूळही नाही.

9. दशांश अपूर्णांक

- ज्या अपूर्णाकांचे छेद 10, 100, 1000 असे, म्हणजे 10 किंवा 10 च्या दहा-दहा पटींत असतात, त्यांना **दशांश अपूर्णांक** म्हणतात.
- $\frac{1}{10}$ म्हणजे एक छेद दहा म्हणजेच एक दशांश म्हणून या स्थानाला दशांश स्थान म्हणतात.
- दशांश हे स्थान अपूर्णांक लेखनासाठी निर्माण करतात. संख्यालेखन करताना, संख्येतील पूर्णांक भाग संपल्याची खूण म्हणून, पूर्णांकातील शेवटच्या अंकानंतर '.' असे एक टिंब लिहितात. या खुणेला दशांशचिन्ह म्हणतात.

10. कालमापन

- आपल्याला तासकाटा व मिनिटकाटा कुठे आहे हे घड्याळात समजते. तसेच त्यात सेकंद काटा ही असतो.
- एक मिनिटापेक्षा कमी वेळ मोजण्यासाठी सेकंद हे अगदी लहान एकक वापरतात.
- 1 मिनिट = 60 सेकंद
- आंतरराष्ट्रीय संकेतानुसार रात्री 12 वाजता एक दिवस संपून दुसरा दिवस सुरू झाला असे मानतात. तेव्हापासून दुसऱ्या दिवसाची वेळ घड्याळात दिसते.

- दुपारच्या 12 च्या आधीची वेळ मध्यान्हपूर्व किंवा am अशी सांगतात तर दुपारच्या 12 च्या नंतर मध्यान्होत्तर किंवा pm अशी सांगतात. कालमापनाच्या या पद्धतीलाच 12 ताशी कालमापन पद्धती म्हणतात.
- मध्यान्हपूर्व आणि मध्यान्होत्तर अशी विभागणी टाळण्यासाठी 24 ताशी कालमापन पद्धत वापरली जाते.

11. मापनावरील उदाहरणे

- दैनंदिन व्यवहारात आपण लांबी, वस्तुमान, धारकता मोजण्यासाठी अनुक्रमे मीटर, ग्रॅम, लीटर ही एकके वापरतो.
- बाजारहाट करताना रुपये, पैसे ही एकके वापरतो. तसेच कालावधी मोजण्यासाठी दिवस, तास, मिनिटे या एककांचा उपयोग करतो.
- लांबी, वस्तुमान, धारकता यांच्या मापनाची एकके दशमान पद्धतीत लिहिली आहेत. त्यामुळे लांबी, वस्तुमान, धारकता या राशींमध्ये बेरीज, वजाबाकी या क्रिया करणे सोपे असते. वेळेच्या मापनाची एकके दशमान पद्धतीत नाहीत.

12. परिमिती व क्षेत्रफळ

सूत्र :-

- आयताची परिमिती = 2 लांबी + 2 रुंदी
- चौरसाची परिमिती = 4 × एका बाजूची लांबी
- आयताचे क्षेत्रफळ = लांबी × रुंदी

- चौरसाचे क्षेत्रफल = बाजूची लांबी \times बाजूची लांबी

13. त्रिमितीय वस्तू व घडणी

- ज्या वस्तूची लांबी, रुंदी व उंची ही तीनही मापे मोजता येतात किंवा जाणवतात, त्यांना त्रिमितीय वस्तू म्हणतात.
- लांबी व रुंदी असणाऱ्या, जाडी नसलेल्या किंवा नगण्य जाडीच्या वस्तूंना द्विमितीय म्हणतात.
- व्यवहारात सगळ्या वस्तू त्रिमितीय असतात. त्यांची कागदावरील चित्रे द्विमितीय असतात.
- त्रिमितीय आकाराच्या वस्तूचा द्विमितीय आराखडा म्हणजे त्या वस्तूची घडण होय.

14. चित्रालेख

- सांख्यिकी माहिती चटकन समजावी, हा चित्रालेखाचा हेतू असतो.

15. आकृतिबंध

- मांडणी चौरसाकार होण्यासाठी प्रत्येक उभ्या आणि आडव्या ओळीत तेवढेच ठिपके असायला हवेत. जसे 4, 9, 16, 25, 36 या संख्या ठिपक्यांनी चौरसाकार मांडणीत दाखवता येतात. अशा संख्यांना चौरस संख्या म्हणतात.

कोहिनूरची धरा साथ, परीक्षेवर करेल मात आता आपल्यासाठी भरपूर ज्ञानाचा साठा

- स्वाध्याय, पाठातील उपप्रश्न.
- अतिरिक्त प्रश्नोत्तरे, नामनिर्देशित आकृत्या.
- रासायनिक सूत्रे, गणितीय उदाहरणे.
- कृत्या, तक्ते, सारणी.
- तोंडी परीक्षा, वर्गकार्य/ गृहकार्य.

इयत्ता ५ वी

परिसर अभ्यास

भाग - १

या विषयासाठी अत्यंत उपयुक्त

कोहिनूर अभ्यासिका

ठळक वैशिष्ट्ये

- ★ CCE पॅटर्नवर आधारित.
- ★ उपक्रम व प्रकल्पाचा समावेश.
- ★ संकलित व आकारिक मूल्यमापन पद्धतीनुसार.
- ★ आवश्यक तेथे सुबक आकृत्या.
- ★ तज्ज्ञ लेखक वर्ग.
- ★ अतिशय सोप्या भाषेत प्रश्नांची मुद्देसूद उत्तरे.
- ★ स्वाध्याय तसेच कृतिपत्रिकेचा समावेश.
- ★ गृहपाठासाठी अत्यंत उपयुक्त.
- ★ परीक्षेच्या दृष्टीने योग्य मार्गदर्शिका.

kohinoortez.com

आता अत्यंत स्वस्त दरात
ऑनलाईन खरेदी करा.

किंवा **Kohinoortez**
अॅप डाऊनलोड करा.

परिसर अभ्यास (भाग - १)

१. आपली पृथ्वी - आपली सूर्यमाला

- आकाशातील सर्व वस्तूंना खगोलीय वस्तू असे म्हणतात.
- तारे - ज्या चांदण्या लुकलुकतात त्यांना तारे म्हणतात.
- सूर्य हा एक तारा असून तो आपल्यापासून जवळ आहे.
- ग्रह - ज्या चांदण्या लुकलुकत नाहीत त्यांना ग्रह म्हणतात.
- ग्रह स्वतःभोवती फिरता फिरता ताच्याभोवती फिरतात.
- **सूर्यमाला**

- (१) आपली पृथ्वी हा एक ग्रह आहे. तिला सूर्यापासून प्रकाश मिळतो.
- (२) पृथ्वीचे सूर्याभोवती फिरण्याला पृथ्वीचे परिभ्रमण असे म्हणतात.
- (३) **पृथ्वीशिवाय सूर्याभोवती परिभ्रमण करणारे ग्रह**

- (४) सूर्य हा तारा आणि सूर्याभोवती फिरणाऱ्या ग्रहांना एकत्रितपणे **सूर्यमाला** म्हणतात.

सूर्यमालेतील इतर खगोलीय वस्तू

- (१) **उपग्रह** – काही खगोलीय वस्तू ग्रहांभोवती परिभ्रमण करतात, त्यांना उपग्रह म्हणतात. उपग्रहांनाही सूर्यापासूनच प्रकाश मिळतो. चंद्र स्वतःभोवती फिरता फिरता पृथ्वीभोवतीही फिरतो, म्हणून त्याला **पृथ्वीचा उपग्रह** म्हणतात.
 - (२) **बटुग्रह** – सूर्याभोवती प्रदक्षिणा घालणाऱ्या काही लहान आकाराच्या खगोलीय वस्तू आहेत. त्यांना **बटुग्रह** म्हणतात. बटुग्रहांना स्वतःची कक्षा असते.
 - (३) **लघुग्रह** – मंगळ व गुरू या ग्रहांच्या दरम्यान असंख्य लहान लहान खगोलीय वस्तूंचा एक पट्टा आहे. या पट्ट्यातील खगोलीय वस्तूंना **लघुग्रह** म्हणतात. लघुग्रह सूर्याभोवती स्वतंत्रपणे परिभ्रमण करतात.
- **गुरुत्वाकर्षण** – खगोलीय वस्तूंमध्ये एकमेकांना स्वतःकडे खेचण्याची म्हणजेच आकर्षित करण्याची शक्ती असते. या शक्तीला **गुरुत्वाकर्षण शक्ती** म्हणतात.
 - **अवकाश** – ग्रह, तारे यांच्या दरम्यान असणारी रिकामी जागा म्हणजे **अवकाश**. यालाच **अंतराळ** असेही म्हणतात.
 - पृथ्वीवरून एखादी वस्तू अवकाशात पाठवण्यासाठी तिला पृथ्वीच्या गुरुत्वाकर्षणाच्या विरुद्ध शक्ती द्यावी लागते. त्यासाठी वापरात येणाऱ्या तंत्रास **अवकाश प्रक्षेपण तंत्र** म्हणतात.

२. पृथ्वीचे फिरणे

परिवलन

- वस्तूच्या स्वतःभोवती फिरण्याला **परिवलन** म्हणतात.
- ती वस्तू ज्या अदृश्य रेषेभोवती फिरते तिला त्या वस्तूच्या परिवलनाचा **अक्ष** किंवा **आस** म्हणतात.

पृथ्वीचे परिवलन

- उत्तर आणि दक्षिण ध्रुवांच्या मध्यावर पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर एक वर्तुळ काढल्यास पृथ्वीचे दोन समान भाग होतात. पृथ्वीवरील या काल्पनिक वर्तुळाला **विषुववृत्त** म्हणतात.
- विषुववृत्तामुळे होणाऱ्या पृथ्वीच्या दोन समान भागांना **उत्तर गोलार्ध** आणि **दक्षिण गोलार्ध** म्हणतात.

सूर्योदय आणि सूर्यास्त

- पृथ्वीच्या परिवलनामुळे पृथ्वीवर दिन आणि रात्र होतात. पृथ्वीच्या कललेला अक्ष व पृथ्वीचे परिभ्रमण यामुळे **ऋतुचक्र** होते.
- कालमापनासाठी एका दिवसाच्या कालावधीचे २४ समान भाग करून प्रत्येक भागाला १ तास म्हणतो.

वर्ष

- पृथ्वीच्या सूर्याभोवतीच्या एका परिभ्रमणाला जो कालावधी लागतो त्याला **वर्ष** म्हणतात.

- एका वर्षात सुमारे ३६५ दिवस आणि ६ तास असतात.

चंद्राच्या कला

- अमावस्या $\xrightarrow{\text{पंधरवडा}}$ पौर्णिमा = शुक्लपक्ष
- पौर्णिमा $\xrightarrow{\text{पंधरवडा}}$ अमावस्या = कृष्णपक्ष
- शुक्लपक्ष + कृष्णपक्ष = चांद्रमास (एक महिना)

पौर्णिमा आणि अमावस्या

- पौर्णिमेपासून अमावस्येपर्यंत चंद्राचा पृथ्वीवरून दिसणारा प्रकाशित भाग कमी कमी होत जातो. यालाच **चंद्राच्या कला** म्हणतात.

चांद्रमास आणि तिथी

- अमावस्येपासून पौर्णिमेच्या स्थितीत येण्यास चंद्राला १४ किंवा १५ दिवस लागतात. या पंधरवाड्याला **शुक्लपक्ष** म्हणतात.
- पौर्णिमेनंतर चंद्राचा पृथ्वीकडील प्रकाशित भाग कमी कमी होऊ लागतो. १४-१५ दिवसांनी पुन्हा अमावस्या येते. या पंधरवाड्याला **कृष्णपक्ष** म्हणतात.
- एका अमावस्येपासून पुढच्या अमावस्येचा काळ सुमारे २८ ते ३० दिवसांचा असतो. या काळाला **चांद्रमास** म्हणतात.
- चांद्रमासातील प्रत्येक दिवसाला **तिथी** म्हणतात.

३. पृथ्वी आणि जीवसृष्टी

शिलावरण आणि जलावरण

- पृथ्वीचे बाहेरील कठीण कवच व त्याखालील थराचा काही भाग यांच्या एकत्रित आवरणाला शिलावरण म्हणतात.
- पृथ्वीच्या पृष्ठभागाचा सुमारे १/३ एवढा भाग जमिनीने तर सुमारे २/३ एवढा भाग पाण्याने व्यापला आहे.

महासागराच्या जलरूपाचे भाग

समुद्र (सागर) उपसागर सामुद्रधुनी आखात खाडी

पृथ्वीच्या जलावरणात यांचा समावेश

जमिनीवरून वाहणारे पाणी सरोवर हिमस्वरूपातील पाणी भूजल

वातावरण

- पृथ्वीभोवती असणाऱ्या हवेच्या आवरणाला वातावरण म्हणतात.

वातावरणाचे थर

(१) तपांबर (२) स्थितांबर (३) मध्यांबर (४) आयनांबर (५) बाह्यांबर

- पृथ्वीच्या पृष्ठभागापासून सरासरी १३ किलोमीटर अंतरापर्यंतच्या थराला **तपांबर** म्हणतात.
- पृथ्वीतलापासून तपांबराच्या बाहेर सुमारे ५० किलोमीटरपर्यंतच्या थराला **स्थितांबर** म्हणतात.
- स्थितांबरातील ओझोन वायू सूर्यापासून येणारे घातक अतिनील किरण शोषून घेतो, त्यामुळे पृथ्वीवरील सजीवांचे रक्षण होते.

पाऊस कसा पडतो ?

- सूर्याच्या उष्णतेमुळे पृथ्वीवरील बाष्पीभवनाने जमिनीवरील पाणी वर जाते व संघननामुळे पावसाच्या रूपात पुन्हा जमिनीवर येते आणि शेवटी समुद्राला मिळते.
- पाण्याचे बाष्पीभवन व संघनन आणि पर्जन्य या क्रिया अखंडपणे एखाद्या चक्राप्रमाणे घडत राहतात, यालाच **जलचक्र** म्हणतात.

जीवावरण

- वातावरण, शिलावरण आणि जलावरण या तिन्ही आवरणांत सजीवांचे अस्तित्व असते. सजीव व त्यांनी व्यापलेल्या या भागांस एकत्रितपणे जीवावरण म्हणतात.

४. पर्यावरणाचे संतुलन

पर्यावरण

- सूर्यप्रकाश, हवा, पाणी, माती वनस्पती व प्राणी अशा अनेक घटकांचा आपल्या जीवनाशी संबंध असतो. जीवनाशी संबंध असलेले परिसरातील सगळे घटक मिळून पर्यावरण बनते.
- सजीव आणि निर्जिव एकमेकांवर अवलंबून असतात. यांच्यामध्ये काही देवाण-घेवाण म्हणजेच आंतरक्रिया होत असतात. या आंतरक्रियांचा अभ्यास पर्यावरणशास्त्रात केला जातो.

अन्नसाखळी

- पर्यावरणातील प्रत्येक घटक एका अन्नसाखळीची एक कडी आहे. जसे वनस्पती, नाकतोडा, पक्षी असे वेगवेगळे घटक एका ठराविक क्रमाने येतात. प्रत्येक घटक हा पुढच्या घटकाचे अन्न ठरतो. ते अन्नामुळे परस्परांशी जोडले गेले आहेत, म्हणून ते एका साखळीचे घटक आहेत. अशा साखळीला **अन्नसाखळी** म्हणतात.

अन्नजाळे

- एकच सजीव वेगवेगळ्या अन्नसाखळ्यांचा घटक असू शकतो. त्यामुळे निसर्गात अन्नजाळे दिसते.
- प्रत्येक सजीवाला लागणारे अन्न पर्यावरणातून मिळते.
- प्रत्येक अन्नसाखळीचा आधार वनस्पतीच असतात.

पर्यावरणाचे संतुलन

- पर्यावरणातील जलचक्र, वातावरणातील विविध वायुचक्रे, अन्नसाखळ्या यामुळे पर्यावरणातील संतुलन टिकून राहते. यांच्यामध्ये हजारो वर्षांपासून संतुलन कायम राहिलेले आहे.

५. कुटुंबातील मूल्ये

- कुटुंबातल्या छोट्या-मोठ्या निर्णयांमध्ये सर्वांचा सहभाग असावा.
- आपल्या व्यक्तिगत व सार्वजनिक जीवनात प्रामाणिकपणा असला पाहिजे.
- सहिष्णुता व सहकार्यामुळे आपले समूह जीवन निकोप आणि सलोख्याचे होते.
- सहिष्णू वृत्तीमुळे विविधतेचे जतन होऊ शकते.
- स्त्री-पुरुष समान असतात. त्यांच्यात भेदभाव करणे योग्य नाही.

६. नियम सर्वांसाठी

- माणसांसाठी असणाऱ्या नियमांमध्ये बदल होतात.
- पूर्वीच्या काळी नियम हे धार्मिक परंपरा व सामाजिक रुढींच्या स्वरूपात होते.
- अनिष्ट व अमानुष रुढी आणि परंपरांच्या विरोधात कायदे केले जातात.

७. आपणच सोडवू आपले प्रश्न

- समूहजीवनातील समस्या सोडविण्याची जबाबदारी सर्वांची आहे.
- सर्वांनी सहकार्य केल्यास समस्यांचे निराकरण होते.
- संवाद आणि चर्चेतून तंटा निवारण होते.
- शांततेच्या मार्गाने समस्या सोडवता येतात.
- कुटुंबात, शाळेत व समाजात शांतता असेल, तर तिचा फायदा सर्वांना मिळतो.
- शांतता हे एक सामाजिक मूल्य आहे.

८. सार्वजनिक सुविधा आणि माझी शाळा

- सार्वजनिक सेवासुविधांचा आपण जबाबदारीने वापर केला पाहिजे.
- शाळा समाजाच्या प्रगतीत भर घालते.
- शाळेत जाऊन शिकणे, हा प्रत्येक मुलामुलीचा हक्क आहे.

९. नकाशा आपला सोबती

- नकाशात बाबी दाखविण्यासाठी या पद्धतीचा वापर केला जातो.

- नकाशातील घटक समजण्यासाठी
यांचा वापर केला जातो.

सांकेतिक खुणा

सांकेतिक चिन्हे

१०. ओळख भारताची

- आपला भारत देश याने समृद्ध आहे.

नद्या

पर्वत

पठारे

मैदाने

बेटे

- भारतीय भूखंडाच्या तीन दिशांना पाण्याने व्यापलेल्या व दक्षिणेकडे निमुळता होत जाणाऱ्या भागास भारतीय द्वीकल्प म्हणतात.
- उत्तरेकडील सीमा हिमालयासारख्या अति उंच पर्वतरांगांनी तयार झाली आहे.

- विविधतेचा सर्वांगीण परिणाम झालेले घटक

आपले जीवनमान

चालीरीती

परंपरा

लोकजीवन

संस्कृती

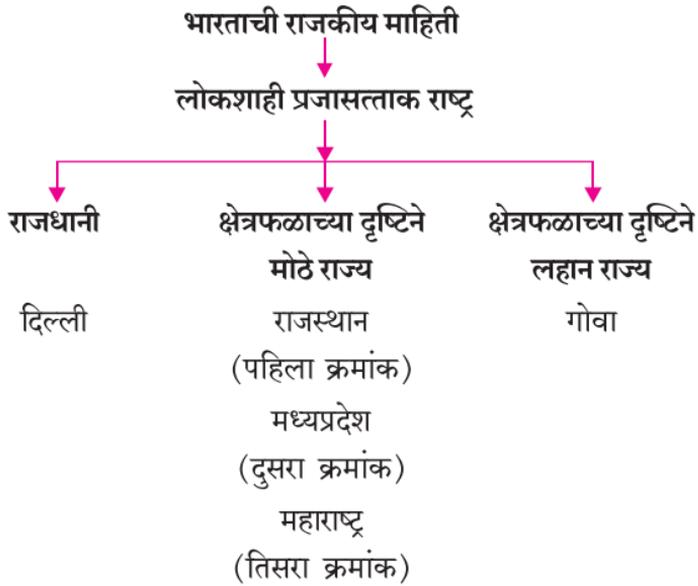
- या गोष्टींमध्ये विविधता दिसून येते.

विविध भाषा

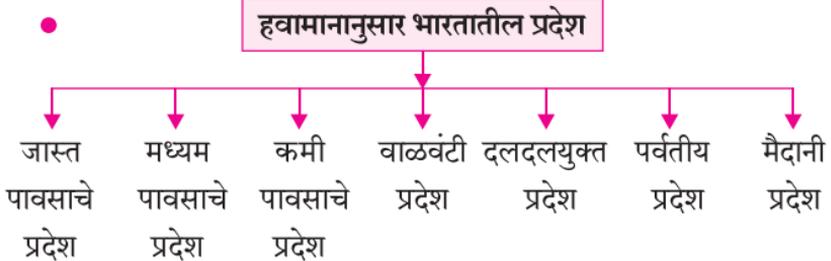
आहार

पेहराव

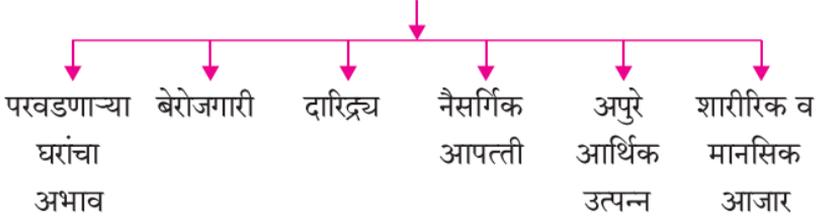
सण-उत्सव

११. आपले घर व पर्यावरण

बेघरपणाची कारणे

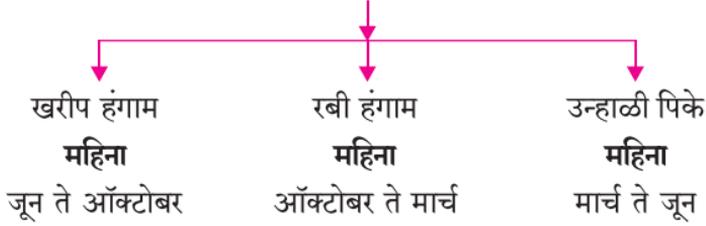

- जगाची लोकसंख्या सातत्याने वाढत असल्यामुळे जल, वायू, ध्वनी व मृदेचे प्रदूषण होत आहे.
- घरांसाठी लागणारे साहित्य तयार करण्यासाठी ऊर्जेचा मोठ्या प्रमाणावर वापर केला जातो.
- ऊर्जा निर्माण करण्यासाठी नैसर्गिक इंधने (कोळसा, नैसर्गिक वायू, खनिज तेल) वापरली जाते. ही इंधने एकदा वापरली की संपतात. म्हणून मुबलक प्रमाणात उपलब्ध असलेल्या व प्रदूषण न करणाऱ्या सौर ऊर्जा, पवन ऊर्जा यांसारख्या ऊर्जा स्रोतांचा वापर वाढवायला हवा.

१२. सर्वासाठी अन्न

शेतीचे हंगाम

शेती उत्पादनासाठी आवश्यक बाबी

(१) उत्तम जमीन

(२) उत्तम बियाणे

(३) खत

(४) पाण्याची उपलब्धता

पारंपरिक शेती

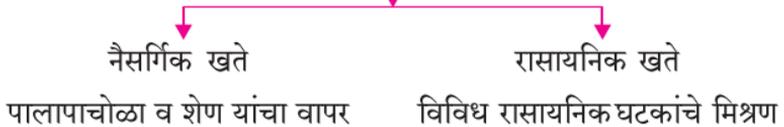
- ही शेती करतांना बैलाने ओढायचे नांगर, औत व पाणी देण्यासाठी मोट वापरत. कापणी व मळणी कुटुंबातील व्यक्ती स्वतः करत.

शेतीचे सुधारित तंत्रज्ञान

- सुधारित शेती तंत्रज्ञानामुळे अन्नधान्य उत्पादनात वाढ होते.

खते

अन्नसंचय आणि पर्यावरण संवर्धन

- भारतात सुधारित शेती तंत्रज्ञानामुळे मुबलक धान्य उत्पादन होत असल्याने ते मोठमोठ्या गोदामात साठविले जाते. आपत्तींच्या प्रसंगी गोदामातील अन्नधान्यसाठ्याचा उपयोग होतो.
- कृषिसहायक उपक्रमांद्वारे शेतकऱ्यांना शेतीविषयक नवीन तंत्रज्ञानाची माहिती मिळते.

१३. अन्न टिकवण्याच्या पद्धती

- ऋतुमानाप्रमाणे लोणची, मुरांबे, पापड, कुरडई, सांडगे असे पदार्थ करून ठेवले की त्याचा वर्षभर आस्वाद घेता येतो.
- हवा, पाणी व ऊब असलेल्या ठिकाणी अन्नपदार्थात सूक्ष्मजीवांची वाढ झपाट्याने होते. काही सूक्ष्मजीवांमुळे अन्नपदार्थ खराब होतात.
- वाळवणे, थंड करणे, उकळणे, हवाबंद डब्यात ठेवणे, परिरक्षके वापरणे या अन्न टिकवण्याच्या विविध पद्धती आहेत.

१४. वाहतूक

- वाहनाचा वापर केल्यामुळे वेळेची व श्रमांची बचत होते.
- वाहनांसाठी इंधनाचा वापर करावा लागत असल्यामुळे हवेचे व आवाजाचे प्रदूषण होते, म्हणजे वाहतुकीचे चांगले व वाईट असे दोन्हीही परिणाम आहेत.
- वाहतुकीच्या परिणामांची तीव्रता कमी करण्यासाठी शक्यतो सार्वजनिक

वाहनांचा वापर करणे, वाहनांची वेळच्या वेळी देखभाल व दुरुस्ती करणे, वृक्ष लागवड जास्त प्रमाणात करणे आवश्यक आहे.

१५. संदेशवहन व प्रसार माध्यमे

- माहितीची देवाणघेवाण करणे म्हणजे संदेशवहन होय.
- संदेशवहनाद्वारे आपल्याला माहिती मिळते. त्याचा उपयोग ज्ञाननिर्मितीसाठी होतो.
- अवकाश प्रक्षेपण व कृत्रिम उपग्रह यांमुळे आपल्याला माहिती घरबसल्या मिळते. त्यामुळे जग जवळ आल्यासारखे वाटते.
- माहिती मिळविण्यासाठी व देण्यासाठी लागणारा वेळ व श्रम यांत बचत होते. तसेच या प्रसार माध्यमांमुळे व्यापार, उद्योगधंदे यांमध्ये वाढ होते.

१६. पाणी

- पाण्यात सजीवांसाठी घातक पदार्थ मिसळले की पाणी प्रदूषित होते.
- जलसाठ्यांचे प्रदूषण होऊ नये म्हणून त्यात सांडपाणी सोडण्यापूर्वी त्यावर अनेक प्रक्रिया करतात.
- पाणीपुरवठा करण्यापूर्वी गावाच्या जलशुद्धीकरण केंद्रात पाण्यात विरघळलेले व न विरघळलेले पदार्थ वेगळे केले जातात तसेच पाण्याचे निर्जंतुकीकरण केले जाते.
- दीर्घकाळ पाऊस पडला नाही, तर दुष्काळ पडतो.

- दुष्काळग्रस्त भागांतील मानव, प्राणी, वनस्पती या सर्वांना दुष्काळाचा तडाखा बसतो.
- पाणी अडवून, जिरवून किंवा साठवून पावसाळ्यानंतरच्या काळात उपलब्ध करून देणे, याला जलव्यवस्थापन म्हणतात.

१७. वस्त्र-आपली गरज

- वस्तूंची गरज नसतांना त्या हव्याशा वाटणे याला हव्यास असे म्हणतात.
- गरजेनुसार वस्तूंचा वापर करावा.
- आपल्या देशातील विविध प्रदेशांना वैशिष्ट्यपूर्ण वस्त्रनिर्मितीची परंपरा आहे.

१८. पर्यावरण आणि आपण

- पर्यावरणातील जैविक व अजैविक घटकांचे एकमेकांशी संबंध असतात.
- वेगवेगळ्या प्रदेशांत वेगवेगळे प्राणी, वनस्पती आणि सूक्ष्मजीव आढळतात.
- वातावरणातील वायुचक्रे, पर्यावरणातील जलचक्र, अन्नसाखळ्या यांच्यामध्ये हजारो वर्षांपासून संतुलन कायम राखले गेले आहे.
- पाण्याच्या प्रदूषणामुळे त्यात वाढणाऱ्या वनस्पती व जलचरांना धोका पोहचतो.
- मानवाच्या हस्तक्षेपामुळे ढळत चाललेले पर्यावरणाचे संतुलन आपणच राखले पाहिजे.
- वनस्पती व प्राणी यांना संरक्षण मिळावे यासाठी देवराई, जैवविविधता उद्याने, राष्ट्रीय उद्याने व अभयारण्ये यांची निर्मिती होते.

१९. अन्नघटक

कर्बोदके

पिष्टमय पदार्थ

शर्करा

तंतुमय पदार्थ

- कर्बोदकापासून शरीराला ऊर्जा मिळते.
- **पिष्टमय पदार्थ** – मोठ्या प्रमाणात पिष्ट असणाऱ्या पदार्थांना **पिष्टमय पदार्थ** म्हणतात. उदा. तृणधान्य, साबुदाणा, बटाटा इत्यादी पदार्थांमध्ये मोठ्या प्रमाणात पिष्ट असते.
- **शर्करा** – गोड लागणाऱ्या अन्नपदार्थांमध्ये विविध प्रकारच्या शर्करा असतात. उदा. पिकलेला आंबा, केळी, चिकू, मध, दूध इत्यादी.
- **तंतुमय पदार्थ** – फळे, फळांच्या साली, भाज्या, धान्ये व कडधान्ये हे सर्व तंतुमय पदार्थांचे स्रोत आहेत.
- **स्निग्ध पदार्थ** – स्निग्ध पदार्थांपासूनही शरीराला ऊर्जा मिळते.
- दुधापासून मिळणारी साय, लोणी, तूप, वनस्पतींपासून मिळणारे तेल, मांस, अंड्यातील बलक इत्यादी.
- **प्रथिने** – शरीराच्या वाढीसाठी, झीज भरून काढण्यासाठी प्रथिनांची आवश्यकता असते.
विविध कडधान्ये, डाळी, शेंगदाणे, दूध व दही, खवा, पनीर यांसारखे दुधाचे पदार्थ, अंडी, मांस व मासे इत्यादी.

- मोठ्या प्रमाणात लागणारे अन्नघटक

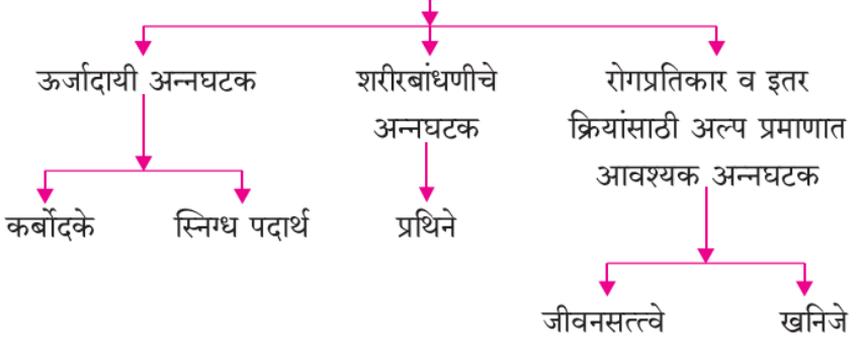
- जीवनसत्त्वे व खनिजे – जीवनसत्त्वे आणि खनिजांची शरिराला कमी प्रमाणात गरज असली, तरी त्यांच्या अभावामुळे आजार होऊ शकतात.

- अल्पप्रमाणात अत्यावश्यक अन्नघटक

- सर्व अन्नघटकांचा योग्य तेवढा पुरवठा करणाऱ्या आहाराला संतुलित आहार म्हणतात.
- आहारातील प्रत्येक खाद्यपदार्थातून आपल्याला एकापेक्षा अधिक अन्नघटक मिळत असतात.

- अन्न

- पोषण आणि कुपोषण – सर्व अन्नघटक योग्य त्या प्रमाणात मिळाले नाही तर कुपोषण होते. कुपोषणाचा व्यक्तीच्या जीवनावर गंभीर परिणाम होतो.

२०. आपले भावनिक जग

- भावना व्यक्त केल्या पाहिजेत. विचार आणि भावनांचा योग्य मेळ घालता आला पाहिजे.
- रागावर नियंत्रण ठेवावे, अन्यथा त्याचे अनेक शारीरिक आणि मानसिक दुष्परिणाम होतात.
- आपल्यातील क्षमतांबरोबर उणिवांचीही जाणीव असली पाहिजे.
- आपल्या स्वभावातील उणिवा प्रयत्नांनी बदलता येतात.

२१. कामांत व्यस्त आपली आंतरेन्द्रिये

- शरीराचे एखादे काम मिळून पूर्ण करणाऱ्या इंद्रियांना एकत्रितपणे इंद्रियसंस्था म्हणतात.
- नाक, श्वासनलिका, फुफ्फुसे, श्वासपटल मिळून श्वसनसंस्था बनते.
- तोंड, ग्रासिका, जठर, लहान आतडे, मोठे आतडे, मलाशय आणि गुदद्वार तसेच अन्ननलिकेच्या बाहेर असणाऱ्या काही ग्रंथी यांचा पचनसंस्थेत समावेश होतो.
- शरीराच्या सर्व कामांमध्ये समन्वय साधण्याचे काम चेतासंस्था कसते.
- रक्ताभिसरण संस्था, अस्थिसंस्था, उत्सर्जन संस्था अशा इतरही इंद्रियसंस्था शरीरात सतत काम करत असतात.

- निरोगी जीवनासाठी सर्व इंद्रियसंस्थांचे काम सुरळीत चालू राहणे गरजेचे असते.

२२. वाढ आणि व्यक्तिमत्व विकास

- जन्मापासून प्रौढावस्थेपर्यंत आपली उंची व वजन वाढते.
- बाळ लहान असते तेव्हा ते स्वतःची कुठलीच कामे करू शकत नाही.
- आपले आईवडील, शिक्षक व इतरांकडून आपण अनेक कौशल्ये शिकतो.
- एका कुटुंबातील लोकांमध्ये अनेक बाबतीत साम्य दिसून येते. तरीही प्रत्येक व्यक्ती इतर सर्वांपेक्षा वेगळी असते.
- जितकी जास्त कौशल्ये आपण आत्मसात करतो तितके आपले इतरांवर अवलंबून राहणे कमी होते.
- कौशल्यांच्या आधारे स्वतंत्रपणे उपयोगी आणि समृद्ध जीवन जगण्याची तयारी होते.

२३. संसर्गजन्य रोग आणि रोगप्रतिबंध

- सूक्ष्मजीवांमुळे होणाऱ्या रोगांना **संसर्गजन्य रोग** म्हणतात.
- रोगाला कारणीभूत ठरणाऱ्या सूक्ष्मजीवांना **रोगजंतू** म्हणतात.
- प्रत्येक रोगाचा एक विशिष्ट रोगजंतू असतो.
- पाण्यावाटे, अन्नावाटे, हवेतून, थेट संपर्कांमुळे तसेच कीटकदंशांमुळे रोगजंतूचा प्रसार होतो.
- रोगजंतू शरीरात शिरणार नाहीत, याची काळजी घेतल्यास रोगप्रसार होत नाही.

- एकाच वेळी अनेक लोकांना एखाद्या संसर्गजन्य रोगाची लागण झाल्यास त्या रोगाची साथ आली आहे, असे म्हणतात.
- लसीकरण हा रोगप्रतिबंधाचा एक उत्कृष्ट उपाय आहे.

२४. पदार्थ, वस्तू आणि ऊर्जा

- आपल्या भोवतालचा प्रत्येक पदार्थ सूक्ष्मकणांनी बनलेला असतो.
- एकाच पदार्थापासून अनेक वस्तू बनवता येतात.
- पदार्थ स्थायू, द्रव किंवा वायू अवस्थेत असतात.
- कार्य करण्याच्या पदार्थाच्या क्षमतेला ऊर्जा म्हणतात.
- सर्व गतिमान वस्तूंमध्ये गतिज ऊर्जा असते.
- विविध कार्ये करण्यासाठी उष्णता, प्रकाश, ध्वनी, विद्युत अशा विविध ऊर्जा रूपांचा वापर होतो.
- सूर्याची उष्णता वारा, पाणी हे ऊर्जेचे न संपणारे स्रोत आहेत.

२५. सामाजिक आरोग्य

- सामाजिक आरोग्य चांगले राहण्यासाठी प्रत्येकाने प्रयत्न केले पाहिजेत.
- सामाजिक व सार्वजनिक आरोग्याविषयी दक्ष असावे.
- सामाजिक निरामयता आपले व आपल्या समाजाचे स्वास्थ्य वाढवते.
- व्यसनांपासून दूर राहण्यासाठी काही छंद जोपासावे.
- मनाच्या खंबीर पणामुळे व्यसनांपासून दूर राहता येते.

कोहिनूरची धरा साथ, परीक्षेवर करेल मात आता आपल्यासाठी भरपूर ज्ञानाचा साठा

- स्वाध्याय, पाठातील उपप्रश्न.
 - अतिरिक्त प्रश्नोत्तरे.
 - उताऱ्यावरील प्रश्नोत्तरे.
 - कृत्या, प्रवाहतक्ते, कालरेषा.
 - संकल्पना चित्रे.
 - तोंडी परीक्षा, वर्गकार्य/ गृहकार्य व उपक्रम.
- इयत्ता ५ वी

परिसर अभ्यास

भाग - २

या विषयासाठी अत्यंत उपयुक्त

कोहिनूर अभ्यासिका

ठळक वैशिष्ट्ये

- ★ CCE पॅटर्नवर आधारित.
- ★ उपक्रम व प्रकल्पाचा समावेश.
- ★ संकलित व आकारिक मूल्यमापन पद्धतीनुसार.
- ★ आवश्यक तेथे सुबक आकृत्या.
- ★ तज्ज्ञ लेखक वर्ग.
- ★ अतिशय सोप्या भाषेत प्रश्नांची मुद्देसूद उत्तरे.
- ★ स्वाध्याय तसेच कृतिपत्रिकेचा समावेश.
- ★ गृहपाठासाठी अत्यंत उपयुक्त.
- ★ परीक्षेच्या दृष्टीने योग्य मार्गदर्शिका.

kohinoortez.com

आता अत्यंत स्वस्त दरात
ऑनलाईन खरेदी करा.

किंवा **Kohinoortez**
अॅप डाऊनलोड करा.

परिसर अभ्यास (भाग - २)

आपण असे घडलो

१. इतिहास म्हणजे काय ?

इतिहास : भूतकाळातील घटनांचे ज्ञान करून देणारे शास्त्र

- आत्ताचा चालू क्षण हा वर्तमानकाळ असतो. भविष्यकाळ हा अजून यायचा असतो. भूतकाळात अनेक घटना घडून गेलेल्या असतात.
- भूतकाळात घडलेल्या घटना समजून घेण्याच्या शास्त्राला इतिहास म्हणतात.

इतिहासाची शास्त्रीय पद्धत

- प्रत्येक पुरावा वेगवेगळ्या कसोट्यांवर तपासून तो विश्वास ठेवण्याजोगा आहे की नाही हे ठरवण्याच्या पद्धतीला शास्त्रीय पद्धत म्हणतात.
- भूतकाळातील घटना पुन्हा जशाच्या तशा घडवून आणण्याचा प्रयोग करणे शक्य नसते. त्यामुळे इतिहास मांडण्याची पद्धत इतर शास्त्रांपेक्षा वेगळी आहे.
- इतिहासाची साधने
प्राचीन वस्तू, वास्तू, शिल्पे, भांडी, नाणी, कोरीव लेख, ताम्रपट, ग्रंथ, हस्तलिखिते, लोकगीते, लोकांच्या स्मरणातील कथा कहाण्या

इतिहास आणि आपण

- भूतकाळातील मानवी समाजाचे विचार, कृती आणि कृतींचे परिणाम यांचा शोध घेऊन अनेक प्रश्नांची उत्तरे इतिहास शोधतो.
- इतिहासाच्या अभ्यासामुळे मानवी समाजाच्या प्रगतीसाठी इष्ट काय, अनिष्ट काय, यांचा अभ्यास करणे शक्य होते.
- वर्तमानकाळात आपण कसे वागल्याने भविष्यकाळ चांगल्या प्रकारे घडवता येईल, हेही इतिहासाच्या अभ्यासातून समजते.

भूतकाळ आणि भविष्यकाळ

- आपल्या आसपास घडणाऱ्या अनेक घटना अशा पद्धतीने आपण पूर्वी केलेल्या कृतींशी जोडलेल्या असतात. त्यामुळे आपल्याला हेही कळते, की पूर्वी केलेल्या म्हणजे भूतकाळातील कृतींवर भविष्यकाळ अवलंबून असतो.

२. इतिहास आणि कालसंकल्पना

काळाची विभागणी आणि कालरेषा

- सोमवार ते रविवार असा सात वारांचा एक आठवडा, दोन आठवड्यांचा एक पंधरवाडा, चार आठवड्यांचा म्हणजे दोन पंधरवड्यांचा एक महिना आणि बारा महिन्यांचे एक वर्ष, अशा पद्धतीने आपण काळाची क्रमवार विभागणी करतो.

इसवी सनाचा काळ

- आपण वापरतो ती दिनदर्शिका इसवी सनावर आधारलेली असते.
- येशू ख्रिस्तांच्या स्मरणार्थ इसवी सनाची सुरुवात झाली.

इसवी सनाचे पहिले वर्ष - इ.स. १

पहिल्या शतकाचा काळ - इ.स. १-१००

पहिल्या सहस्रकाचा काळ - इ.स. १-१०००

इसवी सनापूर्वीचा काळ

- इसवी सनाची सुरुवात होण्यापूर्वीच्या काळाला **इसवी सनपूर्व काळ** असे म्हटले जाते.
- इसवी सनापूर्वीच्या पहिल्या शतकाचा काळ - इ.स.पू. १०० - १
- इसवी सनापूर्वीच्या पहिल्या सहस्रकाचा काळ - इ.स.पू. १०००-१
- वर्धमान महावीरांचा जीवनकाल - इ.स.पू. ५९९ - इ.स.पू. ५२७
- गौतम बुद्धाचा जीवनकाल - इ.स.पू. ५६३ - इ.स.पू. ४८६

कालगणना आणि कालगणनेच्या पद्धती

- कालगणना करणे म्हणजे काळाची लांबी मोजणे.
- जगभर कालगणनेच्या अनेक पद्धतीत 'इसवी सन' ही पद्धत अधिक प्रचारात आहे.
- 'शालिवाहन शक' आणि 'विक्रम संवत्' या भारतात प्रचलित असलेल्या कालगणना आहेत.

इतिहासाची कालविभागणी

- इतिहासाच्या काळाची विभागणीचे प्रागैतिहासिक काळ व ऐतिहासिक काळ हे दोन टप्पे मानले जाते.

कालमापनाच्या वैज्ञानिक पद्धती आणि कालनिश्चिती

- हजारो वर्षांपूर्वीच्या घटनांची कालनिश्चिती करणे वैज्ञानिक पद्धतीच्या आधारे शक्य होते.
- कालमापन करण्यासाठी कर्ब १४ विश्लेषण, काष्ठवलयंचे विश्लेषण यांसारख्या विविध वैज्ञानिक पद्धतींचा उपयोग केला जातो.

३. पृथ्वीवरील सजीव

पृथ्वीची उत्पत्ती

- सुमारे साडेचार अब्ज वर्षांपूर्वी अत्यंत तप्त वायू आणि धूळ यांनी मिळून बनलेला, एक प्रचंड मोठा गतिमान ढग अवकाशात निर्माण झाला.
- त्याच्या अत्यंत वेगवान, चक्राकार गतीमुळे त्याचे विभाजन होऊन सूर्य आणि सूर्याभोवती फिरणारे ग्रह निर्माण झाले. ते पुढीलप्रमाणे (१) बुध (२) शुक्र (३) पृथ्वी (४) मंगळ (५) गुरू (६) शनी (७) युरेनस (८) नेपच्यून

पृथ्वीवरील सजीवांची निर्मिती

- पृथ्वीच्या उत्पत्तीनंतर तिचा पृष्ठभाग थंड होऊन तिच्यावर जलाशयाची निर्मिती झाली.

- प्रथम पाण्यामध्ये एकपेशीय सजीव निर्माण झाले.
हळूहळू या सजीवांपासून बहुपेशीय सजीव निर्माण झाले.

पृथ्वीवरील प्राणिसृष्टी

- पृथ्वीवरील सजीव सृष्टीमध्ये प्राणिसृष्टीचा विचार केला जातो.
- प्राणी श्वासोच्छ्वास करतात, अन्नासाठी हालचाल करणे.
- काही प्राणी अंडी घालून पिल्लांना जन्म देतात, तर काही प्राणी अपत्याला जन्म देतात.

४. उत्क्रांती

- उत्क्रांतीचा सर्वसाधारण अर्थ, 'सतत आणि संथ वेगाने होणारा बदल'.
- अनेकदा मूळ प्राणिजातीपासून एकापेक्षा अनेक उत्क्रांत प्रजाती निर्माण होतात. उत्क्रांतीची ही संकल्पना सुस्पष्ट स्वरूपात पहिल्यांदा मांडली, ती चार्ल्स डार्विन या शास्त्रज्ञाने.

प्राण्यांच्या उत्क्रांतीचे टप्पे

- अपृष्ठवंशीय सजीव – पाठीचा कणा नसलेले सजीव उदा. गोगलगाय
- पृष्ठवंशीय सजीव – पाठीचा कणा असलेले सजीव
 - (1) जलचर – उदा. मासा
 - (2) उभयचर – उदा. बेडूक
 - (3) पक्षिवर्ग

(4) सरपटणारे प्राणी – उदा. साप

(5) सस्तन प्राणी – उदा. गाय

मानवसदृश वानर

- मानवसदृश वानर म्हणजे मानवाशी साम्य असणारा वानर यालाच एप वानर म्हणतात.
- ज्या प्रजातीचा वावर झाडांवरच होत राहिला, त्यांचे मूळ वानरस्वरूप कायम राहिले.
- काही प्रजातींना गवताळ प्रदेशात झाडांऐवजी जमिनीवर वावरणे भाग पडले, त्या प्रजाती उत्क्रांत होत गेल्या. त्यांच्यापासून क्रमाने उत्क्रांत होत होत मानवाची प्रजाती अस्तित्वात आली. त्या मानवालाच आदिमानव असे म्हणतात.

५. मानवाची वाटचाल

कुशल मानव ते आधुनिक मानव

कुशल मानव

- हातांचा कुशलतेने वापर करणारा मानव म्हणजे कुशल मानव होय.
- कुशल मानव दोन पायांवर उभा राहून चालू शकत होता. मात्र, त्याच्या पाठीचा कणा पूर्ण ताठ नव्हता. त्यात किंचित बाक होता.
- या मानवाचा मेंदू एप वानरापेक्षा अधिक मोठा होता.

- या मानवाने बनवलेली हत्यारे मोठ्या प्राण्यांची शिकार करण्यासाठी उपयोगी नव्हती.

ताठ कण्याचा मानव

- ताठ कण्याचा मानव हा मानवाच्या उत्क्रांतीमधील एक अत्यंत महत्त्वाचा टप्पा.
- इरेक्टस् म्हणजे ताठ उभा राहणारा. म्हणून त्याला होमो इरेक्टस् असे नाव दिले गेले.
- कुशल मानवाच्या तुलनेत त्याचा मेंदू अधिक विकसित होता व समूहाने राहत होता.
- जंगलातील वणवे पाहून अग्नीची ओळख झाली.
- अग्नीचा वापर करण्याचे तंत्र कळले असावे परंतु अग्नी निर्माण करण्याचे तंत्र मात्र साध्य झाले नव्हते.
- हत्यारे प्रगत व प्रमाणबद्ध होती.

शक्तिमान मानव

- मानवाच्या उत्क्रांतीतील विकासाचा एक टप्पा म्हणजे शक्तिमान मानव.
- यांचे अवशेष जर्मनी मधील निअँडरथल येथे मिळाले म्हणून त्याला निअँडरथल मॅन असे म्हणतात.
- त्यांची शरीररचनी धिप्पाड होती व मेंदू ताठ कण्याच्या मानवापेक्षा अधिक विकसित होता.

- हे मानव गुहांमध्ये वस्ती करत होते.
- अग्नी निर्माण करण्याची कला त्याला साधलेली होती.

बुद्धिमान मानव

- आधीच्या कोणत्याही मानवापेक्षा विचार करण्याची अधिक क्षमता असलेल्या मानवाला बुद्धिमान मानव म्हटले गेले. त्यालाच होमो सेपियन असे म्हणतात.
- उत्क्रांतीच्या प्रक्रियेत बुद्धिमान मानवाचे स्वरयंत्र पूर्णपणे विकसित झाले होते.
- याला विचार करणारा मानव असेही नाव दिले गेले.

प्रगत बुद्धीचा मानव आणि संस्कृती

- बुद्धिमान मानवाची वैचारिक क्षमता अधिक प्रगत झाली, तेव्हा त्याला प्रगत बुद्धीचा मानव असे नाव मिळाले. त्यालाच होमो सेपियन असे म्हणतात.
- त्याच्या मेंदूची क्षमता आणि त्याबरोबरीने त्याची आकलन क्षमता सतत विकसित होत गेली.
- प्रगत बुद्धीचा मानव म्हणजे आधुनिक मानव.
- हे नाव त्याच्या शारीरिक क्षमतेपेक्षा बौद्धिक आणि सांस्कृतिक क्षमतेचे निदर्शक आहे.

६. अश्मयुग : दगडाची हत्यारे

गरजेनुसार हत्यारांचे आकार आणि प्रकार

- काठ्या, काटक्या, हाडे आणि दगड तासले, तर त्याच्या मदतीने कामे अधिक चांगली होतात, हे मानवाच्या लक्षात आले.
त्या वस्तूंना हवा तसा आकार देता येतो, हेही त्याला उमजले.

अश्मयुगीन हत्यारे

- ज्या काळातल्या हत्यारांमध्ये प्रामुख्याने दगडाची हत्यारे मिळतात, त्या काळाला आपण अश्मयुग असे म्हणतात.

- हत्यारांचे आकार आणि प्रकार यांवरून अश्मयुगाच्या काळाचे तीन कालखंड

पुराश्मयुग

- पुराश्मयुगातील कुशल मानव आणि ताठ कण्याचा मानव या दोहोंनी आघात तंत्राने हत्यारे बनवली.
- एक गोटा दुसऱ्या गोट्यावर आपटून दगडाचे छिलके काढणे याला आघात तंत्र असे म्हणतात.
- पुराश्मयुगातील सुरुवातीची हत्यारे ओबडधोबड होती. त्या हत्यारांच्या एकाच बाजूला थोडीशी धार असे.

- बुद्धिमान मानवाने दगडी हत्यारे करण्याच्या तंत्रात क्रांती घडवून आणली.

मध्याश्मयुग

- मध्याश्मयुगातील बुद्धिमान मानवाने विविध प्रकारच्या, वजनाने हलक्या आणि दीर्घकाळ टिकतील अशा हत्यारांची निर्मिती केली.
- सुरी, विळा यांसारखी अवजारे बनवत होते.

नवाश्मयुग

- नवाश्मयुगात घासून गुळगुळीत केलेली दगडाची हत्यारे घडवली गेली.
- नव्या प्रकारची हत्यारे घडवली जाण्याचा काळ म्हणून त्याला नवाश्मयुग असे नाव दिले गेले.

७. निवारा ते गाव-वसाहती

निवारा

- शक्तिमान मानव प्रामुख्याने गुहांमध्ये वस्ती करत होते.
- गुहेच्या आतील भागात जनावरांची कातडी वापरून उबदार तंबू उभे केले.
- जिथे गरज होती, तिथे त्यांनी उघड्यावरही झोपड्या बांधल्या.

हंगामी तळ

- मध्याश्मयुगीन काळात बुद्धिमान मानवाच्या समूहांनी जगभर वस्ती केली होती.

- बदलत्या हवामानानुसार ते वेगवेगळ्या ठिकाणी तात्पुरती वस्ती करून राहत होते.
- अधिक शिकार मिळणाऱ्या ठिकाणी दीर्घकाळ मुक्काम करित असे.
- रानातील झाडांची तोडणी करून मोकळ्या केलेल्या जागेत त्यांचे हंगामी तळ पडत असत.

गाव-वसाहती

- शेतीची सुरुवात हे नवाश्मयुगीन संस्कृतीचे वैशिष्ट्य आहे.
- शेतीच्या कामाच्या स्वरूपामुळे त्यांना एके ठिकाणीच राहणे आवश्यक झाले. त्यामुळे कायमस्वरूपी गाव-वसाहती उभारून माणसांच्या अनेक पिढ्या एके ठिकाणी स्थिरावल्या.

८. स्थिर जीवनाची सुरुवात

पशुपालनाची आणि शेतीची सुरुवात

पशुपालन

- पशुंपासून दुधदुभते मिळवणे आणि त्यांच्या कडून कष्टाची कामे करून घेणे हे जेव्हा माणूस साध्य करतो, तेव्हा त्याला पशुपालन म्हणतात.
- शिकार करताना माणसे कुत्र्याचे साहाय्य घेत असत. कुत्र्यानंतर शेळ्या, मेंढ्या माणसाळविल्या गेल्या.

शेती

- शेतीचे सुमारे ११ हजार वर्षांपूर्वीचे पुरावे प्रथम इस्राईल आणि इराक येथे मिळाले.
- टोकदार काठीच्या आधाराने स्त्रियाच बी पेरण्याचे काम करत.
- शेती हे लोकांच्या निर्वाहाचे प्रमुख साधन बनले.
- त्यातूनच कृषिप्रधान समाजव्यवस्था अस्तित्वात आली.

खास कौशल्ये आणि विविध व्यवसाय

- शेतीमुळे मिळालेल्या स्थिरतेमुळे समूहातील काही स्त्री पुरुषांना नवीन गोष्टींचा शोध घेऊन, अंगच्या कल्पकतेच्या आधारे नवीन कौशल्ये विकसित करण्यासाठी पुरेसा वेळ मिळू लागला. त्यामुळे मातीची भांडी व वस्तू बनविणारे, मणी बनविणारे कारागीर तयार झाले.

परस्पर सहकार्यावर आधारलेले जीवन

- गावातील व्यापाराची आणि साधनसंपत्तीच्या वाटपाची ही व्यवस्था सुरळीत चालावी, म्हणून गावातील लोकांनी एकमेकांशी सहकार्य करावे, याचे नियम तयार झाले.

घराची रचना

- नवाश्मयुगाच्या सुरुवातीला कुडाची घरे बांधली जात होती.
- पुढे गावे स्थिरावत आणि विस्तारत गेल्याने कच्च्या विटांची चौकोनी घरे बांधली जाऊ लागली.

- काही घरांमध्ये एकापेक्षा अधिक खोल्या बांधल्या असायच्या. दोन घरांमध्ये बहुधा फारसे अंतर नसायचे.

गाव नातेसंबंध आणि कुटुंब

- संपूर्ण गावातील लोक एकाच कुळातील असल्याने ते सर्व एकमेकांचे नातेवाईक असतात. त्या अर्थाने संपूर्ण गाव हे एक विस्तारित कुटुंब होते.

९. स्थिर जीवन आणि नागरी संस्कृती

धातूचा वापर

- ख्रिश्चन थॉमसेन नावाच्या अभ्यासकाने 'त्रियुग पद्धती' नावाची पद्धत अंमलात आणली. त्यानुसार तीन कालखंडाना धातूच्या वापरानुसार नावे दिली.
 - (१) दगडाची हत्यारे - अश्मयुग
 - (२) तांब्याची हत्यारे आणि इतर वस्तू - ताम्रयुग
 - (३) लोखंडाची हत्यारे आणि इतर वस्तू - लोहयुग

चाकावर घडवलेली भांडी

- ताम्रयुगाच्या काळात चाकाचा शोध लागला.
- सर्व प्रथम चाकाचा उपयोग मातीची भांडी घडवण्यासाठी व नंतर वाहनासाठी झाला.

व्यापार आणि वाहतूक

- वस्तूचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणावर सुरू झाल्यानंतर व्यापारातही वाढ झाली त्यामुळे याच काळात चाकांच्या गाड्या वापरायला सुरुवात झाली.

नगरांचा उदय आणि लिपी

- दूरवर पसरलेला व्यापार, मालाची जलद वाहतूक आणि मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन करणारी उत्पादनांची केंद्रे, यांमुळे अनेक प्रकारची कामे करणारे लोक एके ठिकाणी आले व नगराचा उदय झाला.
- सांकेतिक खुणा आणि चिन्हे यांचा वापर नोंदी करण्यासाठी होत होता. आणि संस्कृतीची आपापली लिपी तयार झाली.

नागरी समाजव्यवस्था

- नागरी संस्कृतीचा पाया नवाशमयुगातील कृषिसंस्कृतीवर आधारलेला होता.
- नगरांमध्ये कृषिसंस्कृतीत रुजलेल्या श्रद्धांवर आधारलेले सामूहिक आचार आणि उत्सव यांना अधिक महत्त्व मिळाले.

१०. ऐतिहासिक काळ

संस्कृती म्हणजे काय ?

- विविध कलाकौशल्ये आणि परंपरा यांचे अनेक पिढ्यांकडून मिळालेले ज्ञान आणि त्या ज्ञानाच्या आधारे निर्माण झालेली जीवनपद्धती म्हणजे संस्कृती होय.

नद्यांच्या खोऱ्यांमधील नागरी संस्कृती

- शेतीचे उत्पादन चांगले होण्यासाठी सुपीक जमिनीची आणि बारमाही पाणीपुरवठ्याची आवश्यकता असते. त्यामुळे मानवाने नद्यांच्या काठांवर गावे वसवली. नद्यांच्या खोऱ्यांमध्ये नवाश्मयुगीन संस्कृतींचा विकास झाला.
- मेसोपोटेमिया, इजिप्त, भारतीय उपखंड आणि चीन हे प्रदेश नद्यांच्या काठांनी विकसित झाल्या, म्हणून प्रदेशांतील प्राचीन नागरी संस्कृतींना नद्यांच्या खोऱ्यांमधील नागरी संस्कृती असे म्हणतात.

खेळ आणि मनोरंजन

- प्राचीन नागरी संस्कृतींमध्ये खेळ आणि मनोरंजनाचेही विविध प्रकार होते. त्यामध्ये प्रामुख्याने शिकार आणि कुस्ती हे दोन प्रकार होते. त्यांखेरीज पट आणि सोंगट्यांचे खेळही खेळले जात होते.
